

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМЕНІ АДМІРАЛА МАКАРОВА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ

Автор-укладач

РИЖЕВА Н. О.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник для змішаного навчання

Миколаїв 2025

УДК 94(477)".../160"(075.8)

Р 49

*Рекомендовано Вченою радою
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова
(протокол № 6 від 27 червня 2025 р.)*

Рецензенти:

Кушлякова Н. М., докторка історичних наук, професорка кафедри соціально-гуманітарної підготовки та психології Західнодонбаського інституту ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» ;

Ніколаєв І. Є. доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Нефьодов Д. В. доктор історичних наук, доцент кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Історія України: Навчально-методичний посібник для змішаного навчання. Миколаїв: електронна версія, 2025. 203 с.

У навчально-методичному посібнику розглядаються вузлові питання історії України від найдавніших часів до початку XVII ст. Основна увага приділена формуванню об'єктивного сприйняття всіх подій у історичній площині хронологічно обраного періоду, за умови не допущення світоглядних стереотипів та ідеологічних упереджень. Посібник містить комплекс матеріалів необхідних для вивчення дисципліни. До основного матеріалу додаються завдання для самостійної роботи, теми індивідуальних навчально-дослідних завдань, хрестоматійний матеріал, тести для самоконтролю, словник основних термінів і понять, рекомендована література.

За структурою та змістом навчально-методичний посібник відповідає вимогам нормативної навчальної програми з курсу історії України, що викладається у вищих закладах освіти.

Для здобувачів вищої освіти.

УДК 94(477)".../160"(075.8)

© Рижева Н. О., 2025

© НУК імені адмірала Макарова, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
I. ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ	6
Тема 1. Вступ. Стародавня доба на теренах України. Східні слов'яни	6
Тема 2. Київська Русь: основні етапи історичного розвитку IX-XII ст.	25
Тема 3. Давньоруська держава в період феодальної роздробленості. Галицько-Волинська держава	40
Тема 4. Україна під владою Литви, Польщі та інших держав (XIV – перша половина XVII ст.)	50
Тема 5. Культурно-релігійні процеси на українських землях XV- перша половина XVII ст.	61
Тема 6. Козацтво як соціокультурне явище України	79
Тема 7. Військове мистецтво українських козаків	88
Тема 8. Козацько-селянські повстання наприкінці XVI – початку XVII ст.	99
II. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	109
III. ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ	123
IV. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	129
V. ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	135
VI. ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ	139
VII. ІСТОРИЧНІ КАРТИ	194
VIII. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201

ПЕРЕДМОВА

Нормативна навчальна дисципліна «Історія України» посідає важливе місце у системі підготовки фахівців з вищою освітою, її зміст є підґрунтям для формування сучасного високопрофесійного спеціаліста та особистості – громадянина і патріота України. Саме на таких завданнях акцентується увага у запропонованому навчально-методичному посібнику для здобувачів другого курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти відповідно до освітньо-професійних програм підготовки бакалаврів «Середня освіта (Історія)» та «Історія та археологія» Навчально-наукового педагогічного інституту імені В.О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Змістовне навантаження посібника відбувалося відповідно до поставленої мети, щодо викладання та засвоєння здобувачами навчальної дисципліни. На основі досягнень сучасної історіографії з використанням комплексу джерел студентам пропонується тематично різноплановий матеріал з історії України від давнини до середини XVII ст. Поглиблене засвоєння майбутніми висококваліфікованими спеціалістами вчителями, істориками запропонованих у посібнику джерел і літератури дозволяє: сформувати об'єктивне уявлення про закономірності та особливості економічного, соціального, політичного, етнокультурного розвитку та специфіку історичного державотворення на українських землях; визначити основні форми соціальних та національно-визвольних рухів в умовах іноземного поневолення. Сформувати культуру історичного, критичного та творчого мислення, здатність розуміти загальні тенденції цивілізаційного процесу.

Навчальний матеріал подається за хронологічною проблематикою. Змістовне наповнення включає лекційний матеріал, плани семінарських занять, тематику до індивідуальних навчально-дослідних завдань, тести. В

організації самостійної роботи студентам допоможуть включені до посібника джерельні матеріали, термінологічний словник, хронологія важливих подій, історичні карти, список літератури. Комплекс визначених матеріалів має допомогти здобувачам оволодіти методикою поглибленого самостійного навчання і саморозвитку, сприятиме опануванню ними знаннями як теоретичного, так й практичного характеру, вміннями аналізувати й узагальнювати історичні події та явища, визначати їх суть, причинно-наслідкові зв'язки між ними; виділяти основне, об'єктивне і суб'єктивне; самостійно оцінювати і пояснювати історичний процес, робити висновки тощо.

ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Вступ. Стародавня доба на теренах України. Східні слов'яни.

План

1. Поняття «Історія». Предмет і завдання курсу історії України.
2. Джерельна база та історіографія.
3. Первісна доба і перші цивілізації на території України.
4. Походження слов'ян, розселення східних слов'ян в Україні.

Ключові поняття: археологічна культура, палеоліт, мезоліт, неоліт, неолітична революція, стоянка, енеоліт, бронзовий вік, неандерталець, кроманьйонець, матріархат, патріархат, первісне стадо, первісне суспільство, родова община, плем'я, Трипільська культура, перший суспільний поділ праці, другий суспільний поділ праці, кіммерійці, скіфи, сармати, грецька колонізація, готи, гуни, авари, східні слов'яни.

Поняття «Історія». Предмет і завдання курсу історії України

Історія (грец. оповідь про минулі події, дослідження, знання) – наука, що у хронологічній послідовності вивчає хід розвитку та людського суспільства та його закономірності.

Історія України – це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на території України.

Предметом історії України є вивчення виникнення й розвитку людського суспільства на всіх українських землях із найдавніших часів до сьогодення. Це не лише перелік основних подій і явищ, але й розуміння історії як безперервного процесу її пізнання, в якому сплелися закономірності та суперечності, геополітичне положення і ментальність народу, впливи інших держав тощо.

Курс «Історія України» покликаний допомогти майбутнім спеціалістам виробити історичну свідомість, дати історичну підготовку, піднести

політичну культуру, краще підготуватися до активної участі в суспільно-політичному житті України. Він дає можливість зрозуміти зміст, суть і характер історичного процесу, розвитку України в контексті світового історичного процесу і безпосередньо впливає на формування наукового світогляду.

Джерельна база та історіографія.

Історія, як наука, у відтворенні подій та висновках спирається на історичні джерела. *Історичні джерела* – це пам'ятки минулого, що дають історикам факти, на яких базуються історичні знання.

Вивчення історії України ґрунтується на історичних джерелах, серед яких:

- речові пам'ятки (археологічні) – це пам'ятки матеріальної культури;
- усні та писемні джерела (пісні, думи, легенди, прислів'я, приказки);
- етнографічні матеріали (дані про культуру, звичаї та побут народів);
- лінгвістичні (вивчають історію мови).

Таємниці історичного минулого науковцям допомагають розкрити:

археологія (на основі речових пам'яток відтворює процес розвитку людського суспільства);

етнографія (вивчає культуру і побут народів, їх виникнення, розселення і взаємозв'язок);

географія (наука про Землю, її природу, населення та його господарську діяльність, про взаємодію людей і природи) та ін.

З виникненням писемності (4 тис. рр. до н. е.) найважливішим джерелом вивчення історії стають *писемні матеріали* (надписи на гробницях, глиняних табличках); пізніше певного історичного значення набувають писемні матеріали, що збереглися на папірусах, пергаментних документах.

Поглиблене вивчення вітчизняної історії започаткували *літописи*. Загальний їх аналіз дозволяє виділити *найважливіші* в історії України. Найдавнішим літописом, що дійшов до нас є «*Повість минулих літ*» монаха

Нестора Літописця. Її цінність полягає в тому, що в ній використана широка джерельна база (візантійські хроніки, арабські джерела, усна народна творчість), здійснений критичний аналіз описуваних подій, вдумливий відбір джерел; «Повість» виступає єдиним монументальним твором з історичною тенденцією, вона була взірцем для наслідування для наступних літописів. В ній також закладені основи «норманської теорії». Галицько-Волинський літопис охоплює XIII ст. В літописі докладно зазначено географічні ареали обжиті східними слов'янами уже в XI ст.

Літописи литовської доби: Супросальський доведений до 1520 р. Авраамкин охоплює XV ст. Баркулабівський – XVI ст. Літопис Биховця – кінець XVI ст.

Літописи польсько-козацької доби: Густинський, Межигірський, Львівський. У другій половині XVII ст., з'являються українські хроніки (хроніка Феодосія Сафановича, «Синопис» Інокентія Гізеля).

Козацькі літописи: літопис Самовидця авторство якого приписують Роману Ракушці-Романовському, літопис Самійла Величка, Григорія Граб'янки. Вони охоплюють події другої половини XVII – початку XVIII ст., розповідають про визвольну війну українського народу під проводом Б.Хмельницького, боротьбу проти польсько-шляхетських та турецьких загарбників та інші події У XVIII ст. з'являються спроби написання книг («Краткое описание Малороссии») невідомого автора (1730 р.). В 1751 р. вийшло «Описание о Малой России» Григорія Показа. 1765 р. «Краткое описание о казацком народе» Петра Симоновського. Наприкінці XVIII ст. з'являються «Записки о Малороссии» Якова Марковича.

З XVI – початку XVII ст. крім літописів, до нас дійшли й деякі *спогади*: мемуари французького інженера Гійома де Біплана; «Опис України», австрійського дипломата Еріха Лясоти.

З середини XVII ст. до початку XIX ст. центром знань в галузі історії стала Києво-Могилянська академія (1633р.). Серед її діячів слід відмітити

ректора академії Феофана Прокоповича. Головна його праця «История Императора Петра Великого от рождения до Полтавской баталии» зупиняється на питаннях російсько-українських відносин.

Взагалі, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбувається зародження історіографії як науки. Це пов'язано з виходом праці «Історія Русів» (1822 р.) авторство якої приписують Григорію Кониському. 1827 р. М. Максимович видав «Малороссийские песни». У 1844 р. виходить праця Олександра Марковича «Історія Малоросії» (в 5 томах)

В зазначений період над історією України активно працювали Яків Маркович, Григорій Полетика, Михайло Марків та ін.

На початку XIX ст. виходять видання Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России» (1822 р.), Миколи Маркевича «История Малороссии» (1842-1843 рр.) у 5-ти томах, Олекси Мартоса «Історія України».

Варто відмітити, що наприкінці XIX ст. українська історіографія мала великий доробок монографічної літератури та археологічних видань. Постало завдання узагальнити історичний процес українського народу. На цій ниві плідно працював М.Грушевський (1866-1934 рр.), котрий створив фундаментальне історичне дослідження «Історія України-Руси». Його основні ідеї стали джерелом для написання праць Дм. Дорошенком, Л.Юркевичем, В.Липинським.

В XIX – на початку XX ст. історією України займалися також російські та польські вчені (Сергій Соловйов, Борис Греков, Михайло Грабовський, Стефан Кучицький). Важливе місце в історичних дослідженнях 20-30-х рр. XX ст. належало Дм. Яворницькому, І.Крип'якевичу.

Одним з найвидатніших істориків дореволюційного періоду був Микола Іванович Костомаров (1817 – 1855 рр.) автор численних історичних праць: «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа і мазепинці», «Галерея портретів», «Автобіографія», «Виговський», «Юрій Хмельницький»,

«Україна», «Черты народной южнорусской народности. Костомаров започаткував народницьку течію в історіографії. В XIX ст. ведуться регіональні дослідження історії України (А. Скальковський «Очерк Запорожья», «История Новой Сечи», «Статистическое описание Новороссии»).

В середині 60-х років XIX ст. український історик Володимир Антонович (1834 – 1908 рр.) започаткував рух «хлопоманів». Найвидатніші праці: «Бесіди про козацькі часи на Україні», «Коротка історія козаччини», «Исследование о гайдамачистве: по актам 1700 – 1768 гг.» Він був відомим археологом, вчителем Грушевського. Його учнями були такі відомі історики як: М. Довнар-Запольський, Д. Багалій, Д. Яворницький, О. Єфименко.

В 1839 р. виникає в Одесі перше в Російській імперії Одеське товариство історії і старожитностей, яке займалося історико-краєзнавчою діяльністю; в 1843 р. – «Временная комиссия для разбора древних актов» при Київському університеті. 1873 р. – історичне товариство Нестора-літописця, створюються регіональні наукові товариства. З 1894 р. починається доба *М. Грушевського* в історії, він очолює кафедру історії у Львівському університеті, видає записки Наукового товариства ім. Шевченка. НТШ видало 155 томів записок і працювало до 1939 р. У 1907 р. Грушевський засновує українське наукове товариство у Києві і видає «Літературно-науковий вісник». З 1919 по 1924 рр. історик в еміграції. В 1931 р. проходить у справі Українського національного центру.

В 20-30 рр. XX ст. в радянській Україні існувала авторитетна школа істориків-економістів очолювана академіком М. Василенком. Цього ж часу виходять документи, мемуари пов'язані з революційними ювілеями (журнал «Летопись революции»). В 1936 р. створено інститут історії України де працювали: Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін, О. Сташевський.

На Західній Україні продовжує видавати записки НТШ, працюють історики Галичини: І. Крип'якевич, С. Томашівський.

Розвиток науки за кордоном у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Після першої світової війни науковий центр з вивчення українства перемістився до Праги. Туди у 1921 р. перебрався з Відня Український вільний університет.

Після Другої світової війни історія України, фактично, перестає існувати, українська історіографія все більше підпорядковується політичним цілям. Серед українських радянських істориків слід відмітити П.Толочко, І.Рибалко, І.Гуржія; серед сучасних дослідників – В.Смолій, Ю.Мицик, О.Апанович, С.Кульчицький, Р.Лях та ін.

На етапі незалежності нашої держави вийшов ряд цікавих підручників з історії України під редакцією М.А.Смоля в 1997 і в 2000 рр. Вийшли з друку й одноосібні курси з історії України Я.Грицака, О.Бойко, В.Короля та ін.

Сучасна історіографія виділяє наступну періодизацію історії України:

Стародавня доба – бл. 1 млн. рр. ому - V ст.

Доба середньовіччя – V – XV ст.

Нова доба – XV ст. – 1914 р.

Новітня доба – 1914 – до сьогодні.

Первісна доба і перші цивілізації на території України

Археологічна періодизація історії України:

Кам'яний вік -бл. 80 – 11 тис. рр. тому

- палеоліт (давній кам'яний вік)

--- ранній (нижній) – закінчився 150 рр. тому

--- середній (мустьє) – 150-35 тис. рр. тому

--- пізній (верхній) – 35-11 тис. рр. тому

- мезоліт (середній кам'яний вік) – 10-6 тис. рр. тому

- неоліт (новий кам'яний вік) – 5-4 тис. рр. тому

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) – 4-3 тис. рр. до н.е.

Бронзовий вік – 2 тис. до н.е. – 1 тис. до н.е.

Ранній залізний вік – VIII ст. до н.е. - IV ст. н.е.

- дослов'янська доба - VIII ст. до н.е. - IV ст. н.е.
- слов'янська доба - IV ст. н.е.

Археологічна культура – сукупність схожих речових решток, здобутих під час археологічних розкопок, що належать до одного історичного часу й території. Подібність форми та оздоблення посуду, типу прикрас, особливостей будівництва жител і рис поховального обряду свідчать про належність археологічних пам'яток одному народові чи близьким народам. Назви археологічних культур зазвичай утворюються від назв місцевостей, де було вперше виявлено типову пам'ятку (наприклад, черняхівська культура – від с. Черняхів), або за характерними ознаками археологічних знахідок (шнурова кераміка), від особливостей поховань (зрубна культура).

Оскільки територія України входила до зони сприятливих для проживання природно-кліматичних умов, з Передньої Азії (пд.-сх. її частина) через Балкани і Центральну Європу відбувалося велике переселення первісного люду. Це був західний напрямок розселення стародавнього люду.

Перший етап – на території України *розпочався в ранньому палеоліті*. Підтвердженням стали стоянки найдавніших людей (*пітекантропів* (*архантропів*)). *Можна виділити:*

біля с. Королеве та с. Рокосове на Закарпатті
с. Лука-Врублівецька на Дністрі
поблизу м. Амвросіївна в Донбасі
в Криму.

Особливість – створюються первісні стада людей.

Другий етап – період *середнього палеоліту* (*муст'єрська доба*) – на території сучасної України з'являються люди нового фізичного типу – *неандертальці* (*палеоантропи*): Неандерталь, долина в Німеччині. *Особливості:*

- на зміну первісному стаду прийшла родова община; відбувається племінна організація суспільства;

- вдосконалюється виробництво крем'яних і кам'яних знарядь, мисливської зброї, з'являються кам'яні списи і ножі;
- живуть у довготривалих таборах, розташованих на берегах великих річок, будують перші житла і користуються вогнем; перший одяг зі шкіри;
- намітився поділ праці між чоловіками і жінками;
- зачатки релігійних уявлень і вірувань (поховання).

Виділимо стоянки:

с. Молодове на Дністрі
печера Кіік-Коба в Криму
на Житомирщині

Третій етап - період пізнього палеоліту - 40 тис. рр. тому в Україні з'являється «homo sapiens» («людина розумна»; виникла в Африці чи Пд. Євразії) – кроманьйонці (неоантропи): грот Кро-Маньйон у Франції.

Особливості:

- зміни кліматичних умов змінювали і людину. З'явилися тенденції до осілості, спорудження постійного житла;
- розвивається усвідомлення колективізму (легше полювати, влаштовувати пастки, облави).

Виділимо стоянки:

с. Мізин на Чернігівщині (поселення мисливців на мамонтів, до 50 осіб)
с. Доброничівка на Київщині
с. Межиріч на Черкащині
Кирилівська стоянка в Києві

«Людина розумна» постала за часів, коли тривала льодовикова епоха. Найсуворіший клімат установився в Європі 20-17 тис. рр. тому. Кінець льодовикового періоду збігся в часі з кінцем палеоліту. Йому на зміну прийшов мезоліт.

Особливості:

- винайдено металеві знаряддя - лук і стріли; взимку лижі;

- перші спроби одомашнення тварин – собака;
- на пн. сучасної України розвивається рибальство з використанням сіток, човнів, кістяних гарпунів.
- поширення вкладишевих (набірних) знарядь: мікролітів (дрібних відщепів, які закріплювалися в пазах дерев'яних чи кістяних знарядь) та макролітів (кам'яних знарядь великих розмірів для обробки дерева).

Виділимо стоянки:

Волоське

Василівка

Мурзак-Коба

Фатьма-Коба

Кудлаївка

Період нового кам'яного віку – неоліту – характеризується переходом первісної людини від привласнюючого господарства до відтворюючого, переходом від збиральництва і мисливства до землеробства та скотарства. Цей процес став називатися «*неолітична революція*».

Характерні риси:

- поширення нових способів обробітку каменю – свердлення, шліфування і пиляння
- перехід від кочового до осілого способу життя
- приручення більшості свійських тварин: биків, овець, кіз, свиней
- виробництво кераміки, прядіння, ткацтва
- унаслідок значного збільшення населення помітно зростає кількість і розміри поселень
- відбуваються суттєві зміни в духовному світі та світобачення людини. Помітно прискорюється розвиток людського суспільства.

Слід відмітити, що неолітичне суспільство розвивалося нерівномірно, про що свідчить поділ культур на мисливсько-рибальські (північ і північний

схід України) та землеробсько-скотарські (південь України) в залежності від ландшафту.

В рамках неоліту вчені виділяють ще й енеоліт (мідно-кам'яний вік).

Особливості:

- мідні знаряддя праці витісняють кам'яні, відбувається перехід від мотичного до орного землеробства з використанням тягової сили (бика);

- територію України населяли дві групи племен:

- землероби з високою культурою рільництва (Правобережжя) – винайшли рало

- скотарі (степові і лісостепові зони пд. і пд. сходу) – винайшли колісний транспорт, удосконалювали зброю, приручили коня. З огляду на основні форми ведення господарства таку поляризацію населення вчені вважають *першим великим суспільним поділом праці*;

- у лісостеповій зоні України поширювалась трипільська культура землеробів, у степовій – середньостогівська культура скотарських племен.

Зверніть увагу на змістовне розуміння, що таке «археологічна культура».

Археологічна культура – сукупність схожих речових решток, здобутих під час археологічних розкопок, що належать до одного історичного часу й території. Подібність форми та оздоблення посуду, типу прикрас, особливостей будівництва жител і рис поховального обряду свідчать про належність археологічних пам'яток одному народові чи близьким народам. Назви археологічних культур зазвичай утворюються від назв місцевостей, де було вперше виявлено типову пам'ятку (наприклад, черняхівська культура – від с. Черняхів), або за характерними ознаками археологічних знахідок (шнурова кераміка), від особливостей поховань (зрубна культура).

Трипільська культура відкрита в 1893 році українським археологом Вікентієм Хвойко біля с. Трипіль на Київщині.

Особливості:

- трипільці прийшли на землі України з Нижнього Подунав'я близько 7 тис. рр. тому, згодом опанували величезні простори Лісостепу України від Дністра до Дніпра, досягши територій Волині та степового Причорномор'я.

- трипільська культура проіснувала на наших землях від 4 тисячоліття до н.е. до середини 3 тисячоліття до н.е.

- основу господарства складало орне землеробство і скотарство. Вирощували пшеницю, ячмінь, горох. Землеробство було екстенсивним, перелоговим, що передбачало використання ділянок землі доти, доки не вичерпувалась їхня родючість.

- жили сім'ями, що об'єднувалися в громади, а пізніше – у племена.

- на початковому етапі жили невеликими поселеннями по 50-60 осіб, згодом трипільці почали споруджувати великі селища – протоміста до 10 тис. душ:

протомісто Майданецьке на Черкащині займало площу 300-400 га і мало 2 тис. жителів

- до занепаду призвела виснаженість земель, невміння відновлювати родючість – трипільці розчинили серед інших народів.

У процесі роботи на семінарах зверніть, будь ласка увагу на особливості *Трипільської культури та її значення в історії України.*

Середньостогівська культура існувала від середини 4 до середини 3 тисячоліття до н.е. на територіях Степового Придніпров'я, Приазов'я, у басейні Сіверського Дінця та в Нижньому Подонні. Назва походить від урочища Середній Стіг (межі м. Запоріжжя).

Наступним після енеоліту період історії людства дістав назву бронзової доби (перший штучний метал – сплав міді та олова).

Особливості:

- активно розвивається металургія;

- подальшого розвитку набувають ремесла – бронзоліварне,

гончарство, ткацтво, обробка каменю, різьбярство, плетіння.

- у зв'язку з удосконаленням методів ведення землеробства і скотарства, піднесення ролі ремесла з'являється надлишок продуктів, що зосереджується у руках племінної верхівки – майнова диференціація;

- посилення ролі батьківського права в роді спричиняє встановлення патріархальних відносин.

- відбувається виділення з роду парної сім'ї (усе частіше будуються невеликі житла для однієї родини);

На території України в епоху бронзи існували племена різних археологічних культур:

- ямної (південне Правобережжя) – поховання у ямах під курганами
- катакомбної (сх.) – поховання у печеро подібних камерах
- зрубної (степова зона)
- шнурової (лісостеп і полісся).

Приблизно з середини 2 тисячоліття до н.е. почалася нова епоха в історії України – *залізний вік*.

Особливості розвитку суспільства:

- винайдення заліза спричинило появу значно міцніших і гостріших знарядь, порівняно з кам'яними, мідними, залізними

- використання заліза зумовило різке зростання продуктивності праці; людина стала виробляти більше, ніж споживати

- відбувся другий суспільний поділ праці: виокремлення ремесла з-поміж інших занять

- виникло виробництво товарів безпосередньо для обміну, а також продажу. Торгівля вийшла за межі окремих племен

- розвиток землеробства, ремесла і торгівлі сприяв поглибленню майнового розшарування, став передумовою до виникнення нових суспільних відносин.

На території України ранній залізний вік пов'язаний із кіммерійською культурою та з ранніми слов'янськими культурами.

Кіммерійці – IX-VII ст. до н.е. – кочові скотарі іраномовного походження, що прийшли із Нижнього Поволжя у Причорноморські степи в IX ст. до н.е. Найдавніша згадка в «Одіссей» Гомера, надокладніша – у праці Геродота. Ассірійська назва «кімміраї» означає «велетні».

Особливості:

- вели кочовий спосіб життя; будували тимчасові табори та зимівники
- основою господарства було конярство, все інше завойовували
- жили патріархальними родами

Скіфи – VII ст. до н.е. – назва об'єднання іраномовних племен, які заселяли територію степової і лісостепової зони України, прийшли зі степових районів Передкавказзя.

5 – 4 ст. до н.е. – Велика Скіфія, правив цар Атей: пд. край простягався вздовж Чорного моря від Дунаю до Азовського моря, пн. край – вздовж Прип'яті, через Чернігів, Курськ і далі до Воронежа.

За Геродотом (грецький історик, роки життя між 490 і 480 до н. е. – між 430 і 424 до н. е.)

- царські скіфи (береги Азовського моря)
- скіфи-кочівники (степи Подніпров'я)
- скіфи-орачі (між Дніпром і Дністром)
- скіфи-землероби (лісостеп)

Про могутність скіфської держави тих часів свідчать царські кургани: Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила

Причини занепаду Скіфії:

▪ війни. За вплив в пн. зах. Причорномор'ї скіфи були змушені воювати з Македонією. В 339 р. до н.е. скіфи були розбиті. 331 р. до н.е. похід Зопіріона, полководця А.Македонського і його поразка

▪ погіршення природних умов (висихання степів, збідніння трав'яного покриву)

▪ занепад господарського життя Лісостепу через жорстоке використання його ресурсів.

Велика скіфія припинила своє існування. Однак скіфи, відійшовши на південь, створили дві *Малі Скіфії*: *1ша* – у *Нижньому Подніпров'ї, Нижньому Подунав'ї та в Пн.Криму*, *2га* – у *Степовому та Передгірному Криму зі столицею Неаполем*.

Сармати – III ст. до н.е. – IV ст. н.е. – походили з Приуральсько-Приволзьких степів, займали територію степів від Західного Казахстану до Дунаю – на території України займали степи між Доном і Дніпром і часто доходили до Пд. Бугу та Дунаю.

Давньоіранське слово «саоромант» означало «оперезаний мечем».

Сармати являли собою зв'язаний союз родичів і в той же час ворогуючих між собою племен (роксолани, язиги, алани, аорси та ін.) Кожне плем'я боролось за панування над іншими. Сармати змогли створити свою державу – Сарматію. Кінець сарматському пануванню в південноукраїнських землях поклали в III ст. германські племена готів, а в другій половині IV ст. – племена тюркського походження – гуни.

У середині VII – на поч. VI ст. до н.е. розпочався процес «*великої грецької колонізації*» Північного Причорномор'я, наслідком якої стає поява грецьких міст-колоній.

Причини виникнення Античних міст-колоній:

- *демографічна* – демографічний вибух спричинив переселення
- *аграрна* – нестача землі
- *торговельна* – пошук нових ринків збуту своїх товарів
- *сировинна* – пошук продуктів, яких не вистачало на батьківщині (зерно, метали, ліс)
- *соціальна* – соціально-політичні конфлікти
- *воєнна* – агресія з боку лідійців та персів
- *етнічна* – міжетнічні конфлікти різноплемінного населення грецьких полісів

Найбільші міста-колонії:

Борисфеніда (перше грецьке поселення, виникло на острові Березань в VII ст. до н.е.)

Ольвія («щаслива») – кінець VI ст. до н.е. вихідцями з Мілету – на правому березі Бузького лиману. біля сучасного с. Парутино Миколаївської обл. (знищена гунами у 70-х рр. IV ст. до н.е.)

У 480 році до н.е. на сході Криму утворилося Боспорське царство, що об'єднало більш як 20 грецьких міст, серед яких:

Херсонес («півострів») – 422-421 рр. до н.е. переселенцями з Геракле Понтійської та Делосу – пд.-зах. Узбережжя Криму, неподалік сучасного Севастополя – після падіння Західної Римської імперії увійшов до складу Візантії. Припинив існування в XV ст.

Пантікапей («рибацький шлях») – VII ст. до н.е. вихідцями з Мілету – узбережжя Керченської протоки, сучасна Керч - знищена гунами у 70-х рр. IV ст. до н.е.

Тіра (від грецької назви Дністра Тірас) – кінець VI ст. до н.е. вихідцями з Мілету – гирло Дністра, неподалік сучасного Білгород-Дністровського – припинила існування у 70-х рр. IV ст. до н.е.

За політичним устроєм грецькі поліси були рабовласницькими демократичними або аристократичними республіками. Отож, найвищу владу мали народні збори і ради (найповажніші громадяни). *Структура складалася:* головна площа – *агора*; священне місце з храмами, жертовниками – *теменос*; сільськогосподарська округа – *хора*; кладовище – *некрополь*

У II – VII ст. германські, слов'янські та інші племена починають активно заселяти території Європи та Азії. Цей процес дістав назву *Великого переселення народів*.

У III – IV ст. н. е. сарматському володарюванню в степах сучасної України настав кінець. *Готи* – германські племена, просуваючись з північного заходу, за досить короткий час встановили своє панування у

Причорномор'ї, а потім почали переходити Дунай, здійснюючи напади на Візантійську імперію. У суспільно-політичному житті готів того часу зберігали своє значення ради родових старійшин і народних зборів. Вони створили союз племен, так звану Готську державу. На чолі об'єднаних готських племен стояли царі, наділені великою владою. Готи заснували свою столицю поблизу одного з порогів Дніпра (поблизу с. Башмачка Запорізької області).

Панування готів у Причорномор'ї тривало майже два століття. 375 р. на землі, які вони займали, вторглися племена *тюркського походження – гунни*. Вони потіснили готів за Дунай. Під ударами гунів занепали сільські поселення і припинили своє існування майже всі античні міста-держави. Залишилися лише Херсонес і Пантікапей, які згодом увійшли до складу Візантійської імперії.

Найбільшого піднесення могутності гунський військово-племінний союз досяг за часів правління царя Аттіли (середина V ст. н. е.), якого середньовічні хроністи називали «божою карою». Після смерті Аттіли у 453 р. його держава, що простягалася від Рейну до Волги, починає розпадатися. Крах державного об'єднання гунів відкрив шлях до масової міграції тюркських і угорських племен з азійських степів на європейську територію.

Близько 558 р. на території Приазов'я з'являються *авари – союз кочових тюркомовних племен*, що походили з Середньої Азії. Просуваючись Україною на захід, вони спустошували землі антів. У 60-х роках VI ст. на території сучасної Угорщини авари створили свою державу – *Аварський каганат (568 – 796 рр.)*. Постійні війни з іншими народами, в тому числі із слов'янами, призвели до знесилення та занепаду каганату наприкінці VII ст.

Проте перебування кочових племен на території сучасної України не спричинило істотних прогресивних зрушень у розвитку суспільства. Головна роль у створенні міцної державності належала слов'янським племенам.

Походження слов'ян, розселення східних слов'ян в Україні.

Походження слов'ян, розселення східних слов'ян в Україні. Про походження слов'ян упродовж багатьох років точаться жваві дискусії. В історичній науці є декілька версій:

Перша – Дунайська. За «Повістю минулих літ» Нестора слов'яни на початковому етапі розвитку населяли береги Дунаю, а звідти поширились по всій Європі;

Друга – базується на археологічних розкопках на підставі яких стверджується, що ранні слов'яни спочатку жили між Дніпром і Віслою, і лише згодом переселилися за Дунай.

Як окрема етнічна спільність, слов'янство вийшло на історичну арену на початку I тис. н.е. Достеменно відомо, що батьківщиною слов'ян був регіон *від Вісли та Карпат на заході до Середнього Подніпров'я на сході та від Прип'яті на півночі до Дністра та Пд. Бугу на півдні.* Найбільш відомими в Україні археологічними культурами давніх слов'ян були *зарубинецька* (відкрита в 1899 р. В.Хвойка, с. Зарубинці на Київщині), *пшеворська та зубрицька культури.*

Візантійські автори Прокопій Кесарійський, Феофілакт Симокатта, Маврикій Стратег згадують слов'ян під *трьома назвами:*

Венети – населяли територію сучасної Польщі

Анти – жили в Пн. Причорномор'ї між Дністром і Дніпром

Славини – займали територію Чехії, Сербії, Хорватії, Словенії, правобережну частину лісостепу та Полісся України

М. Грушевський вважав, що анти були представниками «тих племен, що утворили єдину етнографічну цілість, яку тепер знаємо українською».

Ранні слов'яни займались землеробством (підсічним), скотарством, мисливством, рибальством, бортництвом, різними ремеслами (гончарством, прядінням, виплавною заліза, ткацтвом).

Будинки споруджували міцними, наполовину закопуючи їх у землю. Посеред будівлі ставилася піч, в якій готували їжу та зігрівалися в

прохолодну погоду. Пічки були без димарів, тому топили «по-чорному», тобто дим виходив через отвори у стелі.

Релігійні вірування сформувались досить рано. Слов'янські народи обожествляли незрозумілі їм сили природи, вірили в різних духів. Померлих спалювали і ховали в спеціальних ямах.

Ранні слов'яни жили сусідськими общинами. У них існували великі патріархальні сім'ї, що об'єднували родичів декількох поколінь. Общини таких родичів мешкали в близьких поселеннях, що називались «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалась в плем'я. Пізніше такі племена почали об'єднуватися в *союзи племен*.

Племінними об'єднаннями, з яких беруть свій початок сучасні українці, були:

- поляни (Київщина)
- древляни (Східна Волинь)
- сіверяни (лівобережжя Дніпра)
- тиверці (між нижніми течіями Дністра і Прута до самого Чорного моря)
- уличі (Нижнє Подніпров'я)
- волиняни і дуліби (Західна Волинь)
- білі хорвати (Буковина і Прикарпаття).

Збережені літописом назви слов'янських племінних союзів переважною більшістю пов'язані не з єдністю їх походження, а з районом розселення, розташування. Так, поляни жили в полях, а древляни – в лісах, серед дерев. Від характеру місцевості дістали своє найменування дреговичі (дрегва – болото). Це свідчить про те, що у VI–VII ст. переважали уже не родові, а територіальні зв'язки.

Поступово племінні спільноти трансформувалися у племінні князівства, які властиві перехідному етапові до феодального суспільства. Втрачається роль народного віча, довкола князів формувалися дружини – групи професійних вояків.

Починається формування верстви землевласників, які отримували землю (вотчину) за службу в князя. Основна ж частина селянства – смерди – платили князеві данину й виконували різні повинності. Таким чином наявним було соціальне розшарування. Але в цей період ще не було держави як легалізованого апарату примусу.

Формування державності у східних слов'ян зумовлювалося низкою соціально-економічних і політичних чинників. Підвищення продуктивності праці, яке спричинило виникнення додаткового продукту, привело до різких змін у соціальній сфері. Передусім зменшилась необхідність спільного обробітку землі. Земля стала переходити у власність окремих сімей. За соціальним розшаруванням почалася класова диференціація: землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники – на залежне населення.

Розвиток ремесла зумовив поглиблення суспільного розподілу праці, розширення обміну всередині та між общинами, що, в свою чергу, викликало активізацію торгівлі та виникнення постійних поселень. Пожвавилася й зовнішня торгівля.

Збільшення розмірів території, військова активність вимагали нових методів і форм управління. На перший план виходить князівська влада – спочатку виборна, а потім спадкова. Зовнішньополітична діяльність сприяла виділенню дружини в особливу привілейовану групу професійних військових, яка поступово стала органом примусу. Крім внутрішніх факторів, важливу роль у державотворчому процесі відігравали зовнішні – насамперед постійна загроза з боку сусідніх кочових племен.

Таким чином, зміни, що відбулися в суспільному житті східних слов'ян у VI–IX ст., перш за все – піднесення землеробства, ремесел і торгівлі, розклад первіснообщинного ладу і класова диференціація, виділення дружини на чолі з князем у привілейований стан, поява перших протодержав, сприяли створенню фундаменту, на якому в IX ст. зросла слов'янська держава – Київська Русь.

Тема 2. Київська Русь: основні етапи історичного розвитку IX-XII ст.

План

1. Передумови утворення феодальної держави у східних слов'ян. Теорії походження.
2. Політична система Давньоруської держави.
3. Соціально-економічний розвиток Київської держави.
4. Значення Київської Русі в історії державотворення на українських землях.

Ключові поняття: східні слов'яни, племінні княжіння, норманська теорія, антинорманська теорія, «шлях із варягів у греки» князь, віче, дружина, смерди, закупи, рядовичі, челядь, холопи, погост, данина, язичництво, християнство, «Правда Ярослава» полюддя, уділ, удільне князівство.

Передумови утворення феодальної держави у східних слов'ян.

Теорії походження.

Проблема виникнення держави у східних слов'ян – одна з найактуальніших в українській історичній науці. В I тис. н. е. слов'янське суспільство переживало значні зміни. В процесі розкладу первіснообщинного ладу та під впливом зовнішніх факторів (вторгнення кочових племен) в надрах слов'янського суспільства створюються передумови для виникнення держави. Першими, хто започаткував процес становлення слов'янської державності були *анти і склавини*. Наприкінці II – на початку III ст. вони утворили два могутніх політичних об'єднання: *Антське царство на сході* та *Склавинське на заході*. Антський племінний союз існував у II – на початку IV ст. у басейнах річок Дніпра та Дністра. Спільно з готами виступали проти римлян, у VI ст. вели війну з Візантійською імперією (Балканські війни), з аварами (саме після 602 року Антське царство розпалося).

До утворення Давньоруської держави у сх. слов'ян існувало 14 великих племінних об'єднань, серед яких:

- дулібський (дуліби, поляни, деревляни, хорвати, уличі, тиверці) – IV – VII ст.

- полянський (поляни, деревляни, сіверяни) – VII – VIII ст.

Ці племінні союзи поступово трансформувалися у *племінні княжіння*.

Автор «Повісті временних літ» Нестор вказує на формування трьох державних груп слов'ян:

- Куявію (полянські землі з центром у Києві)
- Славію (землі словен з центром у Новгородом)
- Артанію (можливо, територія Пн. Сх. Русі)

У VI ст. саме поляни стали центром консолідації східнослов'янських племен, на землях яких згодом постало місто Київ і Київське князівство.

Процес консолідації східнослов'янських племен, що відбувався за умов постійної воєнної загрози з боку кочовиків, сприяв виникненню поселень нового типу. У літописах ці поселення дістали назву «град». Першим і найзначнішим з них був полянський град Київ. За даними археологів Київ був заснований в кінці V – першій половині VI ст. н. е. (Легенда заснування Києва). За територією місто було невеликим (площа 2 га), проте оборонна система вдало поєднувала неприступні схили гори зі штучними укріпленнями: валом з частоколом та ровом.

Аналогічні укріплені центри у VI–VII ст. виникали й на території інших племінних союзів. Вони були насамперед адміністративно-політичними центрами союзних племен, а також фортецями у прикордонних районах, осередками ремесел. Багато з них згодом стали великими торговельними центрами.

Господарський розвиток та загальні економічні процеси, розширені торговельні шляхи та вигідне географічне становище призвели до підвищення продуктивності праці, створення надлишку колективно-

виробленої продукції, яка концентрувалась тепер в руках родоплемінної верхівки. Як наслідок – приватна власність, майнова та соціальна диференціація (основні ознаки феодалізму). Верхівка зосереджувала в своїх руках багатства, особливо землю, а потім і владу.

Теорії походження Київської Русі. Таким чином, наприкінці VIII – початку IX ст. в Середньому Подніпров'ї виникла держава Русь з центром у Києві.

Серед учених існує декілька теорій походження Давньоруської держави.

Норманська теорія заснована на літописній легенді, згідно з якою варяги заснували слов'янську державу і дали їй назву. Окрім цього, як аргументи висувалося давньонорманське походження деяких руських назв та імен. Сама ж назва «Русь» походить, на думку прихильників цієї теорії, від фінської назви шведів – «руотсі».

Антинорманська теорія наполягає на тому, що назва «Русь» походить від назви річок у Центральній Україні – Рось, Роставиця. А у Скандинавії жодне джерело не вказує на плем'я або народ русів. До того ж, ісламські мандрівники і письменники називають русів слов'янськими племенами.

Існує *хозарська гіпотеза* згідно якої поляни є не слов'янами, а різновидом хозарів.

Антинорманську теорію репрезентували у свій час українські історики: М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій та ін. Її дотримується і сучасна українська історіографія, яка доводить, що КР утворилась у власній основі, в результаті тривалого процесу розкладу первіснообщинного ладу та становлення класового суспільства у східних слов'ян.

Сьогодні не можна говорити про переконливу перемогу тієї чи іншої теорії. Найбільш прийнятною є теорія взаємовпливу багатьох факторів, включаючи варязький і хозарський, у процесі становлення ранньофеодальної

держави у слов'янських народів.

Походження назви «Русь». Щодо походження назви «Русь», в наукових колах досі точаться суперечки. Існує декілька версій:

- *Фінська*, висунули норманісти, вважаючи, що Русь отримала назву від слова «руотси». Так у середині XI ст. фіни називали варягів.

- *Скандинавська*, від місцевості у Скандинавії зі схожою назвою. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» (бл.950) наводить як слов'янські, так і руські назви дніпровських порогів. Більшість руських назв мають давньонорманське походження.

- *Східнослов'янська*, від східнослов'янських назв річок із коренем «рос» у Наддніпрянщині (Рось, Роставиця).

- *Сарматська*, від назви «руси», яку араби та візантійці використовували стосовно слов'ян і слов'янізованих сарматів – Роксолані, що входили до Антського союзу.

Виникнення Київської держави. Князі Дір і Аскольд

Сучасні історики вважають, що за часів Аскольда і Діра (династія Києвичів) в Східній Європі виникло Київське князівство. Його можна назвати першою державою східних слов'ян. Сталося це приблизно в 40-50-х роках IX ст. Держава була невеликою, охоплювала переважно Середнє Подніпров'я. Однак вона мала значний економічний і воєнний потенціал. Про це свідчить зовнішня політика Аскольда. Він дбав про об'єднання земель східнослов'янських племен навколо Києва.

За владування Аскольда було здійснено походи проти Візантії:

860 р. – київське військо і флот несподівано взяли в облогу імперську столицю із суходолу та моря і примусили візантійську адміністрацію укласти мирний договір.

866 і 874 рр. походи проти Візантії закінчилися поразкою.

Є свідчення про прийняття Аскольдом у 866 р. християнства.

Загинув у 882 році, ймовірно унаслідок змови язичницької знаті, незадоволеної прагненням князя запровадити християнство.

Хоча в літописах Дір та Аскольд майже завжди виступають разом, більшість дослідників не вважають їх співправителями (можливо, вони були братами з великою різницею у віці). Значна частина істориків стверджує, що Аскольд княжив у 40-60-х роках, а Дір був його наступником і правив до початку 80-х років IX ст. Інші вчені вважають, що Аскольд був спадкоємцем Діра і що саме із загибеллю першого відбулася зміна правлячої династії в Києві, коли утвердилася варязька князівська династія Рюриковичів.

Київська Русь – ранньослов'янська держава з центром у Києві виникла на рубежі VIII – IX ст. Існування цієї держави охоплює період з IX ст. по 30-і рр. XII ст. В історії КР можна виділити *чотири періоди*:

Перший – охоплює князювання Олега (882 – 912 рр.), Ігоря (912 – 945 рр.), Ольги (945 – 964 рр.), Святослава (964 – 972 рр.). Це був період швидкого територіального зростання і поступової консолідації держави.

За часів князювання Олега (882 – 912 рр.) Київське князівство перетворювалося на велику державу, що об'єднувала більшу частину східнослов'янських племен – ільменських слов'ян, кривичів, полян, древлян, а також сіверян і радимичів, визволених з-під влади хозар. Усі племена сплачували князю данину і мали надавати йому військову допомогу. Його влада поширювалась на Чернігів, Новгород, Полоцьк, Смоленськ та інші міста. Відтоді Київ стає столицею східнослов'янського об'єднання – «матір'ю городів руських».

Походи на Візантію (907 і 911 р.) та у прикаспійські степи мали й іншу мету: розширення сфер впливу, захист кордонів і економічних інтересів Київської Русі, якій був потрібний вихід до Чорного моря.

Значення його діяльності:

Він об'єднав Русь, що ознаменувало початок створення загальноруської держави;

- сприяв перетворенню Давньоруської держави у централізовану;
- зміцнив військову могутність держави, що дозволило Русі активізувати зовнішньополітичну діяльність;
- здійснював збирання і консолідацію східнослов'янських племен навколо Києва.

Після смерті Олега київським князем став Ігор (912-945 рр.). Залагодивши внутрішні проблеми (відновив владу над древлянами та уличами, що прагнули незалежності), він здійснив ряд походів:

- з 930 р. вів боротьбу з печенігами;
- навесні 941 р. величезний руський флот із військом вирушив на Константинополь (Візантія). Похід завершився поразкою – у вирішальній битві 8 червня 941 р. майже весь флот Ігоря був знищений «грецьким вогнем»;
- 944 р. розпочав новий похід на Візантію. Цього разу широкомасштабних воєнних дій не було. На Дунаї повноважне посольство імператора Романа I уклало з київським князем новий мирний договір;
- того самого 944 р. частина війська князя Ігоря здійснила похід на Закавказзя. Великі воєнні походи не сприяли стабілізації внутрішнього становища країни, підривали її економіку. Вони збагачували лише верхівку князівської влади, а для переважної частини населення були важким тягарем, оскільки князь намагався значно збільшити данину;
- восени 945 р. Ігор з дружиною вирушив за даниною до древлян, де і знайшов смерть.

Значення діяльності Ігоря:

- продовжував справу свого попередника, наполегливо і послідовно згуртовуючи в єдину державу східнослов'янські племінні князівства
- діяв жорстокіше і відвертіше в напрямку зміцнення центральної влади
- завдяки своїй активній воєнній політиці напрямок зовнішньої політики набув пріоритетного значення

Перші дії княгині Ольги (945 – 964 pp.), що стала регентом при малолітньому Святославі, були спрямовані на зміцнення єдності руських земель і централізованої влади. Одним із заходів на цьому шляху стала помста древлянам за смерть чоловіка, якій вона надала державно-ритуального характеру. Відповідно до наявних джерел, помста Ольги була страшною: живими закопано перших послів древлян до Києва, живими спалено наступних древлянських посланців, на смерть забито 5000 древлян під час поминальної тризни по Ігорю, нищівно зруйновано і спалено древлянську столицю Іскоростень, на землю древлян накладено тяжку данину.

Проте вона мала провести певні реформи:

1) встановлювались чіткі розміри даними – «полюддя». Для цього створювалися *погости* (місце збору данини і розв'язання адміністративних і господарських проблем).

2) здійснювалося також розмежування земель. Закріпивши за княжою скарбницею виняткові права на багаті хутовим звіром території «*ловища*», Ольга в такий спосіб забезпечила великокнязівську владу постійними прибутками.

3) продовжувала активну зовнішню політику: відновила контакти з Візантією (946 або 957 р. відвідала Константинополь й уклала угоду з імператором Константином VII Багрянородним, за якою зобов'язувалася надсилати дружину допомагати Візантії у війні з арабами в 967 р. та боротьбі з норманами й болгарами).

У давніх переказах княгиню Ольгу названо «хитрою», православна церква ще у домонгольські часи прилучила її до лику святих, науковці називають її мудрою правителькою.

Значення діяльності княгині Ольги:

- внутрішньополітичні заходи княгині сприяли об'єднанню колишніх окремих племінних володінь в єдиний державний організм

- у зовнішньополітичній діяльності визначила нові підходи, надаючи перевагу мирним засобам над воєнними
- сприяла зміцненню авторитету КР

Історичний розвиток Руської землі зумовлював появу князя-воїна, здатного відстояти інтереси молоді держави. Розв'язання цього завдання значною мірою пов'язано з ім'ям київського князя Святослава (964-972 рр.). Про його юність повідомляють літописи. Святослав виховувався у двох різних світах. Дитинство провів у резиденції матері, княгині Ольги, у Вишгороді, а також у дружині свого батька, князя Ігоря, яка складалася переважно з варягів, затятих язичників. Мати прийняла християнство і намагалася навернути сина у свою віру. Святослав віддавав перевагу старим традиціям військового братства.

У 964 р. влада зосередилася в руках Святослава. Він виступав за розширення та утвердження Русі на міжнародній арені:

– 964 – 968 рр. підкорив східнослов'янське плем'я в'ятичів, визволивши його з-під влади хозар, розгромив Хозарський каганат (651 – 965 рр.), який упродовж кількох століть загрожував східним слов'янам, переміг на Північному Кавказі ясів і касогів (предків осетинів і черкесів), зміцнивши тим самим володіння Київської Русі на Таманському півострові.

– 968 р. князь з дружиною вирушив у похід проти Болгарії і захопив кілька міст на північ від Дунаю. Резиденцією князя стало місто Переяславець. Поява русичів на Балканах викликала занепокоєння Візантії. Скориставшись відсутністю Святослава, того самого року на руські землі прийшли печеніги, підкуплені константинопольською верхівкою. Князь із дружиною був змушений повернутися до Києва.

– 971 р. другий похід на Болгарію, проти Святослава виступила могутня армія Візантійської імперії. Святослав був змушений розпочати переговори. Між двома державами було укладено мирну угоду, за якою Святослав відмовлявся від претензій на візантійські володіння в Криму і на

Дунаї. Коли князь повертався до Києва, поблизу Дніпрових порогів на нього напали печеніги. Дружину Святослава було розбито, а сам він загинув.

Значення діяльності Святослава:

- здійснив адміністративну реформу, посадивши своїх синів намісниками в Києві (Ярополка), стольному граді деревлян Овручі (Олега) та Новгороді (Володимира). Тим самим сприяв зміцненню держави, посиленню впливу влади Київського князя у племінних князівствах
- численні війни виснажили Русь; були втрачені дипломатичні відносини з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою
- зовнішня політика князя мала переважно завойовницький характер
- підпорядкував своїй владі величезні території від Балкан до Середньої Волги і від Балтики до Каспію та Кавказу. Проте майже всі вони незабаром були втрачені.

Другий період – князювання Володимира Великого (980 – 1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.)

Після смерті Святослава державне управління в Київській Русі певний час залишалося таким, як і за його життя. Київським князем став Ярополк. Олег і Володимир князували в Овручі і Новгороді. На інших землях правили князі місцевих династій. Проте внутрішні конфлікти 977 р., пов'язані з боротьбою за владу, призвели до воєнного протистояння між Ярополком і Олегом, унаслідок якого Олег було вбито. 980 р. Володимир, спираючись на новгородську дружину і варягів, вигнав з Києва Ярополка, якого пізніше також убили.

За роки правління Володимира (980 – 1015 рр.) Київська Русь досягла високого рівня політичного й культурного розвитку, військової могутності, ставши врівень із багатьма європейськими країнами. У 981-983 рр. князь

здійснив походи на ятвягів, в'ятичів, білих хорватів. Унаслідок цих походів східнослов'янські племена було об'єднано навколо Києва.

За князювання Володимира завершився тривалий процес формування території Київської Русі.

Зверніть увагу на реформи:

- *судова реформа* – запроваджувався звід законів усного звичаєвого права, який Нестор Літописець назвав «Уставом земленим».

- *адміністративна реформа* – позбавлялася влади місцева племінна знать, землі передавалися в управління 12 синам (посадникам). Таким чином вся влада зосереджувалася в руках великокнязівського роду. Русь перетворилася на *ранньофеодальну монархію*.

- *військова* – найманці звільнялися зі служби – варяги замінювалися дружинниками.

- *релігійна* – близько 980 р. відбулася спроба реформувати язичництво, Перун проголошувався верховним богом країни.

- У 988 р. запроваджувалося *християнство*.

- *Значення прийняття християнства:*

- сприяло остаточному розпаду родових відносин у східних слов'ян;
- спричинило докорінні зміни у світобаченні та світосприйнятті сх. слов'ян;

- стало підґрунтям для створення міцної централізованої держави;
- започаткувало формування якісно нових підвалин у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо;

- сприяло зміцненню міжнародного авторитету Давньоруської держави.

За княжіння Володимира головним напрямом зовнішньої політики була боротьба проти печенігів. Для захисту кордонів від нападів кочовиків він будував «гради» – фортеці на Десні, Острі, Трубежі, Сулі й Стугні. Крім системи «градів» південноруські кордони захищали могутні багатокілометрові земляні вали («*змієві вали*»). Для усунення конфліктів, зближення з

представниками місцевої влади та борами князь влаштовував у Києві «Володимирові бенкети», на яких обговорювалися важливі державні справи.

Подальшого розвитку набули контакти з Візантією. Цьому значною мірою сприяв шлюб Володимира із сестрою візантійського імператора царівною Анною. Поліпшенню відносин із Польщею та Швецією сприяло одруження синів Володимира – Святополка та Ярослава – з дочками Болеслава Хороброго та Олафа Скотконунга. Одна донька була дружиною польського короля, друга – угорського, третя – чеського.

Зав'язувалися контакти Русі з Римом та Німеччиною.

Після смерті Володимира (1015 р.) розпочалася запекла боротьба між його синами за київський стіл. За підтримки поляків старший син Володимира Святополк убив своїх молодших братів Святослава, Бориса і Гліба.

1016 р. внаслідок тривалої боротьби війська іншого сина Володимира – Ярослава – розбили дружини Святополка під Любечем. Святополк утік до Польщі.

1018 р. польський король Болеслав Хоробрий і Святополк виступили проти Ярослава, змусили його тікати до Новгороду і зайняли Київ.

1019 р. Ярослав удруге виступив проти Святополка. У вирішальній битві на річці Альті під Переяславом Ярослав розгромив війська брата і повернув київський престол. Проте ця перемога не дала Ярославу повної влади. На князя пішов війною його брат Мстислав (1023 р.), і після тривалого протистояння вони вирішили розділити володіння між собою: Ярослав залишився княжити в Києві, а Мстислав – у Чернігові. Лише після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав став єдиним правителем Київської Русі.

За часів правління Ярослава (1019 – 1054 рр.) Київська держава досягла найвищого розквіту.

- 1036 р. руське військо під Києвом у центрі розгромило печенізькі орди і остаточно зломило їхню могутність. На честь перемоги збудовано Софію

Київську.

- Зміцнив стосунки з європейськими державами, шляхом укладання династичних шлюбів («тесть Європи»). Був одружений з дочкою короля Швеції, його сестра Марія-Доброніга була королевою Польщі (Казимир I), три доньки стали королевами Угорщини, Норвегії і Франції (відповідно – Анастасія + Андраш; Єлизавета + Гаральд; Анна + Генріх I), син узяв шлюб із сестрою короля Польщі, онук – з дочкою польського короля, онука була дружиною німецького короля. Племінниця Анна-Євпраксія Всеволодівна (Адельгейда) вийшла заміж за саксонського магната Генріха, а по його смерті – за германського імператора Генріха IV.

- Підтримував дипломатичні відносини з Німеччиною. У 1030 – 1031 і 1040 – 1043 рр. здійснив обмін посольствами. Русь розглядала Німеччину кращим союзником у боротьбі Візантією.

- Створив перше писемне зведення законів, що отримало назву «Найдавніша правда» або «Правда Ярослава». Зведення складалося з 18 статей, які започаткували збірник законів – «Руська правда».

- З ім'ям Ярослава пов'язаний злет давньоруської культури й науки, піднесення освіти й розвиток літописання, поступове залучення до культурних надбань населення Русі (заснував Києво-Печерську Лавру, будував церкви, серед яких Софійський собор, де влаштовувалась перша на Русі бібліотека).

- Здійснив спробу позбутися залежності руської церкви від константинопольського патріарха. 1051 р. без його згоди собор руських єпископів обрав першого митрополита з русичів – Іларіона.

Зверніть увагу на особливості політичного устрою Київської Русі.

- *За формою правління Київська Русь* була ранньофеодальною монархією: київський князь зосереджував у своїх руках усю адміністративну, воєнну, судову владу й управління державою за допомогою найближчого

оточення – особистої дружини (апарат примусу), боярської ради та віче (збори місцевого населення).

- За допомогою *дружини* князь завойовував нові землі і збирав данину. Знатні дружинники разом із придворною аристократією утворювали боярську раду, що була постійним дорадчим органом при князеві.

До *боярської ради* входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював питання оголошення війни та миру, укладення угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. У разі відсутності князя чи після його смерті рада ставала основним органом влади, яка крім вирішення зовнішніх та внутрішніх проблем, мала право обирати наступного князя.

Віче – це народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. У добу посилення монархії та централізму віча занепадають; скликається воно лише тоді, коли це потрібно князеві. Відновилися вони лише в період ослаблення князівської влади. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд.

Соціально-економічний розвиток

За часів Київської Русі сформувалося феодальне суспільство. Процес становлення феодальних відносин пройшов *три етапи*:

1) IX ст. – формується система експлуатації всього вільного населення військовою знаттю (князем і дружиною). Основна форма – полюддя.

2) X ст. – виникнення вотчинного землеволодіння (право на землю у руках князя).

3) XI ст. – поява земельної власності бояр та православної церкви.

У X – XII ст. активно формувалися васальні відносини: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села.

У соціальній структурі давньоруського суспільства XI ст. можна виділити такі *основні групи населення*:

- *князі, бояри, дружинники*
- *селянство* основна група – (*смерди*), що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;
- *закупи* – люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позику);
- *рядовичі* – селяни, що укладали з феодалом договір, на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;
- *челядь* – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх продавали, дарували, передавали у спадщину;
- *холопи* – населення, що перебувало у повній власності феодала.

Основним заняттям слов'ян залишається *землеробство*. Поступово підсічне землеробство витісняється двопільною системою обробки землі (коли щорічно половина землі залишається під паром). Слов'яни вирощують переважно пшеницю, жито, просо, ячмінь, льон, коноплю, бобові, гречку та горох.

Займаються *скотарством*, вирощують велику рогату худобу, свиней, коней, овець.

Археологічні знахідки засвідчують, що у слов'ян були *ремісничі майстерні*, де працювали майстри-професіонали. Вдосконалюються ремесла. Найбільшого розвитку досягла металургія, ковальська та ювелірна справа, а також обробка каменю.

В цей час поширення набуває *торгівля*, як зовнішня так і внутрішня. Експортується хліб, худоба, сіль, хутро, ремісничі вироби, імпортуються тканини, вино, прянощі, вироби мистецтва тощо. У X ст. з'являються перші

гроші – золотники і срібляники, а з XI ст. основною грошовою одиницею стає гривня – злиток срібла вагою $\approx 200\text{г}$.

Таким чином, за доби Київської Русі в соціально-економічній сфері розпочався процес становлення феодальних відносин – формується система приватного землеволодіння, ускладнюється ієрархія панівного класу, інтенсивно йде диференціація феодально-залежного населення. Провідною галуззю економіки цього часу було сільське господарство. Відокремлення ремесла від землеробства, концентрація ремісників у «градах», активізація обміну та торгівлі сприяли становленню грошової системи.

Отже, визначимо історичне значення Київської Русі.

Київська Русь стала могутньою державою і відігравала важливу роль в історії Європи. На тривалий час вона об'єднала східних слов'ян і створила умови для їх економічного, політичного та культурного розвитку. Централізована великокнязівська влада проводила активну зовнішню політику, забезпечувала постійний захист кордонів своєї країни та внутрішню стабільність і узгодженість дій. Вона сприяла піднесенню усіх сфер життя східнослов'янських земель.

Тісні економічні, політичні й культурні зв'язки, що їх підтримував Київ з Візантією, Францією, Польщею, Угорщиною, Чехією, зі скандинавськими країнами, а також частий збіг політичних інтересів і укладання союзницьких угод свідчать про те, що Київська Русь була важливим чинником світового розвитку. Вона стала бар'єром на шляху войовничих кочовиків до Європи.

Таким чином, за доби Київської Русі було закладено підвалини для подальшого розвитку різнобічних контактів східних слов'ян із зовнішнім світом, утвердження їх на європейській території, збереження і збагачення матеріальної і духовної самобутності.

Тема 3. Давньоруська держава в період феодальної роздробленості.

Галицько-Волинська держава

План

1. Причини, характер та наслідки феодальної роздробленості Давньоруської держави.
2. Боротьба Русі проти монгольської навали.
3. Українські землі та Золота Орда. Золотоординське ярмо.
4. Галицько-Волинська держава – спадкоємниця Київської Русі.

Ключові поняття: удільне князівство, монгольська навала, Золота Орда, баскак, ярлик, Волинське князівство, Галицьке князівство, Галицько-Волинська держава, вотчина, десятина.

Причини, характер та наслідки феодальної роздробленості Давньоруської держави.

За своїм політичним устроєм Київська Русь була ранньофеодальною державою з монархічною формою правління. Протягом IX–XIII ст. влада пережила складну трансформацію. На етапі становлення Давньоруської держави утворилася дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини виникає примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

У період феодальної роздрібненості відбувається ще одна зміна форми державного правління: одноосібна монархія поступається місцем федеративній монархії. Тепер долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів.

Основними елементами механізму політичної влади в Давньоруській

державі були *князь, боярська рада та віче* (це носії різних форм державності, основні елементи трьох моделей управління – монархічної, аристократичної та демократичної).

Становлення феодальних відносин у державі відбувалося в загальноєвропейському руслі: *від державних форм до вотчинних*. Цей процес був складним і тривалим. Спочатку в IX ст. формується система експлуатації всього вільного населення князем та дружиною. Основним елементом цієї системи був збір данини – «полюддя». У X ст. стався переворот у поземельних відносинах: князі захоплюють общинні землі, внаслідок чого виникає вотчинне землеволодіння великого князя. Наступним кроком у процесі феодалізації стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті – бояр та церкви.

У X–XII ст. у давньоруському суспільстві активно формувалися васальні відносини: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Дарувалася не територія, а право стягувати з її населення податки. Таким чином, поступово склалася помісна форма феодального землеволодіння, яка не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. З ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набирала вотчина – спадкове володіння, що могло вільно продаватися, передаватися в спадок, даруватися.

Хоча процес утвердження феодальних відносин у Київській Русі в цілому збігався із загальноєвропейськими тенденціями, він мав і свої особливості.

По-перше, у державі феодалізм зароджувався на основі первіснообщинного ладу, східнослов'янське суспільство оминуло рабовласницький етап розвитку.

По-друге, на Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою, де ще з античних часів прижилися традиції приватної власності.

По-третє, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, неосвоєної землі.

У Х–ХІІІ ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнюється ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники. Активно йшов процес диференціації серед залежного населення. Основними його категоріями були:

смерди – більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;

закупи – люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку);

рядовичі – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;

челядь – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала, їх продавали, дарували, передавали у спадщину;

холопи – населення, що перебувало у повній власності феодала.

У визначений період земля була основним засобом виробництва. Право володіння нею стало юридичним підґрунтям, економічною основою отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство.

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства належало *ремеслу*. В Київській Русі найпоширенішими його видами були залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке виробництва. Всього ж існувало понад 60 видів ремесел.

Прогресуюче відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст. Напередодні монгольської навали на Русі налічувалося понад 300 «градів», з яких майже 100 були справжніми

містами. Розквіту держави сприяло й те, що її територія була вкрита мережею важливих міжнародних торговельних шляхів.

Активні торговельні відносини сприяли становленню в державі грошової системи. Перші монети на території тодішньої України, головним чином, римські, з'явилися в II–III ст. За часів Володимира Великого почали карбувати золотники і срібляники – перші вітчизняні монети.

Суттєві зрушення в політичному і соціально-економічному розвитку (становлення давньоруської державності, виникнення міст, відокремлення ремесла від сільського господарства, поживавлення торгівлі та зміцнення міжнародних зв'язків і особливо запровадження християнства) зумовили високий розвиток культури Київської Русі, збагатили духовний поступ.

Із другої половини XII ст. починається новий період в історії українських земель – період феодальної роздробленості. По смерті великого князя київського Мстислава, сина Володимира Мономаха, Київська Русь розпалася на окремі князівства і землі (Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Володимиро-Суздальське, Полоцьке тощо). Основною причиною розколу великої централізованої держави була відсутність у місцевих князів і бояр зацікавленості в сильній владі великого київського князя. Розвиток відокремленого землеволодіння, можливість передання землі у спадок робило їх повновладними господарями, не залежними від Києва.

Боротьба Русі проти монгольської навали.

На кінець XII – початок XIII ст. у Центральній Азії утворилася могутня військово-феодальна Монгольська держава. У 1223 р. на р. Калка 25-тисячне монгольське військо завдало нищівної поразки дружинам південноруських князів, які навіть перед обличчям грізної небезпеки не змогли переступити через розбрат і виступити спільно.

Наступні дії проти Русі монгольське військо розгорнуло у 1237 р. на

чолі онука Чингізхана – Батия. Протягом 1237–1238 рр. були захоплені володимирські, суздальські, рязанські, ярославські землі.

У 1239 р. Батий захопив Переяслав і Чернігів і виступив на Київ, де правив воєвода Данила Галицького – Дмитро. Падіння у 1240 р. міста – центру Давньоруської держави відкрило Батию шлях на Захід. Пройшовши вогнем і мечем галицькі та волинські землі, кочівники в 1241 р. вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансильванію.

Українські землі та Золота Орда. Золотоординське ярмо.

Повернувшись у пониззя Волги, завойовники заснували нову державу в складі Монгольської імперії – Золоту Орду.

Навіть перші наслідки завойовницьких походів монголів були катастрофічними для слов'янських земель: руйнація та падіння ролі міст; занепад ремесла і торгівлі; демографічні втрати; знищення значної частини феодальної еліти.

Суть золотоординської навали як історичного явища полягає у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. Золотоординська навала виявилася насамперед у трьох сферах: *економічній* (система податей та повинностей – данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін.); *політичній* (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); *військовій* (обов'язок слов'янських князівств делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах).

Отже, загальмувавши соціально-економічний розвиток Русі, суттєво деформувавши суспільні відносини, якісно змінивши структуру влади в північно-східних руських землях, золотоординське панування наклало негативний відбиток на розвиток тодішніх українських земель, спричинивши занепад в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Галицько-Волинська держава – спадкоємниця Київської Русі

Після смерті Ярослава Мудрого, з початком феодальної роздробленості Древньоруської держави, Галицьке князівство відокремилося від Києва. Першими галицькими князями були нащадки онуків Ярослава Мудрого – Ростиславичі, а на Волині правили Мстиславичі, які вели свій родовід від Володимира Мономаха. Особливістю політичного життя Галичини був значний вплив боярства, яке формувалося не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті.

Зверніть увагу, що Галицьке князівство значного розквіту досягло за Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.). Проте, після його смерті князівство почало втрачати свою міць через міжусобну боротьбу між боярами, багато з яких були в союзі з польськими і угорськими феодалами. У цей час набирає сили Волинське князівство з центром у місті Володимир, яке пролягало в басейні річок Західний Буг, Прип'ять, Стир і Горинь.

До 1199 року ці два князівства розвивались відособлено, хоча Галицьке спочатку було сильнішим. Волинське ж князівство в той час було під владою князя Романа Мстиславича (1170 – 1205 рр.), який прагнув об'єднати Галицьке та Волинське князівства.

Розв'язанню цього завдання сприяв значний розвиток продуктивних сил у Галичині й на Волині. Тут розвивалося землеробство, скотарство, рибальство, високого рівня досягли ремесла. Відомо про експлуатацію за цих часів підкарпатських соляних джерел. Галичина й Волинь торгували з іншими руськими землями, а також з Візантією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею, продаючи продукти сільського господарства, хутра, сіль, художні вироби. Економічний розвиток цих земель сприяв зростанню чисельності населення.

Посилення економічних зв'язків між Галичиною й Волинню, необхідність спільної боротьби проти агресії угорських і польських феодалів сприяли об'єднанню князівств у єдину державу. Політичною передумовою

для цього було укладення Романом Мстиславичем союзних угод з Угорщиною та Польщею. Раптова смерть галицького князя Володимира (1198 р.) змусила галицьке боярство закликати на князювання Романа.

У 1199 році Роман Мстиславич об'єднав Галицьку і Волинську землі під своєю владою. Столицею державного об'єднання він зробив Галич. За короткий час князь розв'язав кілька важливих завдань: здолав боярську опозицію, що обмежувала дії його попередників, зміцнив західні кордони держави, здійснив успішні походи проти половців, що стало вагомим внеском у загальноруську боротьбу проти половецького Степу; налагодив рівноправні відносини з Візантійською та Германською імперіями.

На початку XIII ст. Роман Мстиславич став наймогутнішим із південноруських князів. Під його владою опинилася величезна територія – Волинь, Галичина, Поділля, Буковина й Пониззя – майже половина території сучасної України. 1201 р. він приєднав Київські землі.

Після смерті Романа (1205 р.) залишилося двоє малолітніх синів: чотирирічний Данило та дворічний Василько. Від їхнього імені почала правити вдова Романа Анна. Однак її дії наštовхнулися на опір боярської верхівки, яку підтримували Угорщина й Польща. Побоюючись за життя дітей, Анна залишила Галич, а згодом змушена була виїхати із Володимира-Волинського.

На тривалий час Галицька і Волинська землі перетворилися на арену внутрішніх чвар. За подіями пильно стежили сусіди-князі, польські та угорські феодали. Вони не раз чинили спроби заволодіти Галичиною й Волинню, але їхні дії призводили до анархії та безвладдя. За таких умов посилювалося прагнення населення до міцної централізованої влади. Спираючись на підтримку волинського боярства і міських торгово-ремісничих людей, Романовичі – Данило і Василько – розгорнули боротьбу за відновлення своєї влади.

Данило об'єднав Волинське князівство, а в 1238 р. завоював Галич. Головну увагу князь зосередив на подоланні опору боярства. Зростанню авторитету Данила сприяв успішний похід на німецьких лицарів, завоювання міста Дорогочина над Бугом (1238 р.) та встановлення контролю над Києвом (1239 р.).

Докорінні зміни у подальшому розвитку Галицько-Волинської держави сталися після монголо-татарської навали. 1241 р. орди Батия пройшли через Галичину й Волинь. Після навали кочовиків Данило приділив багато уваги відбудові своїх земель. Передбачаючи, що військо завойовників знову виступить проти нього, князь прагнув якнайшвидше підготуватися до боротьби споруджуються кам'яні фортеці (в Кам'янці-Литовському, Бересті, Білавіному), міцні замки (в Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгороді-Дністровському). Дуже швидко розбудовувалася нова столиця – Холм.

У контексті антимонгольської політики князь робить певні заходи:

- Укладає договір з угорським королем Белою VI;
- Встановлює мирні відносини з Польщею;
- Данило Галицький намагається заручитися підтримкою Папи римського Інокентія IV (в контексті антимонгольської політики). Однак, надії на допомогу виявилися марними.

Його прагнення зазнають невдачі, допомога від союзників не надійшла. У 1258 р. ординці на чолі з Бурундаєм змусили Данила Галицького зруйнувати власні великі фортеці – Львів, Володимир, Луцьк, Кременець.

Помер Данило Романович у 1264 р., похований у м. Холм.

Після смерті князя його син Лев (1264 – 1301 рр.) і син брата Василька Володимир (1271 – 1289 рр.) намагалися продовжувати політичний курс батьків. Завдяки активності Лева були розширені кордони держави: до її складу увійшли Закарпатська Русь і Люблінська земля. Володимир зосередився на таких мирних справах: будівництво міст, замків і церков, на розвитку культури.

Після смерті Лева в Галичині й на Волині одноосібно правив його син Юрій I (1301 – 1315 рр.), котрий розвивав мирні стосунки з сусідами. Його держава була сильною і впливовою, він мав титул «короля Русі».

Князями всієї Русі титулувалися сини Юрія I Андрій і Лев, які спільно правили після смерті батька (1315 – 1323 рр.). Занепокоєні зростанням могутності Литви за князя Гедиміна, вони підтримували дружні відносини з Тевтонським орденом. Відносини з ординцями залишалися напруженими. Андрій і Лев були останніми нащадками роду Романа – існують припущення, що вони обидва загинули у боротьбі з монголо-татарами.

Після їх смерті Галицько-Волинським князівством правив Болеслав Мазовецький, родич братів Андрія і Лева. Він прийняв ім'я Юрія та православну віру. Юрій II (1325–1340 рр.) продовжував зовнішню політику своїх попередників: урегульовував напружені відносини з ординцями, підтримував дружні контакти з Литвою і Тевтонським орденом. Натомість він вороже ставився до Польщі, що того часу об'єдналася в єдину державу, і, мабуть, намагався знову здобути Люблінщину. Така політика спричинила укладення союзу між Польщею і Угорщиною проти Галицько-Волинської держави.

У внутрішній політиці Юрій II намагався визволитися з-під тиску бояр, який посилювався, щоб розширити й зміцнити князівську владу. Також відомо, що князь підтримував іноземців, католицьке духовенство. Ці заходи стали причиною невдоволення не лише бояр, а й міщан, яким загрожувала конкуренція з боку іноземців, а також духовенства, стурбованого поширенням католицизму. Наслідки такої політики виявилися трагічними: 7 квітня 1340 р. Юрія II було отруєно.

Смерть Юрія II поклала кінець незалежності Галицько-Волинського князівства. Почався період тривалої боротьби за Галичину й Волинь, який завершився поневоленням цих земель сусідніми країнами.

Отже, Галицько-Волинська держава відіграла величезну роль в історії України. Після занепаду Києва вона об'єднала значну частину руських земель. Незважаючи на васальну залежність від Золотої Орди, це князівство було самостійним державним об'єднанням, що стало спадкоємцем Київської Русі та продовжило її культурні традиції. Галицько-Волинська держава забезпечила високий економічний та духовно-культурний розвиток українських земель. Державницькі традиції Київської Русі та Галицько-Волинської держави сприяли збереженню і зміцненню історичної самосвідомості українського народу в майбутньому.

Тема 4. Україна під владою Литви, Польщі та інших держав (XIV - XVI ст.)

План.

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського. Польська експансія.
2. Загарбання українських земель Угорщиною, Османською імперією та Московською державою.
3. Українські землі під владою Речі Посполитої.
4. Соціальний устрій та господарське життя України у XIV – XVI ст.

Ключові поняття: Велике князівство Литовське, воєводство, Городельська унія, Грюнвальдська битва, Закарпаття, Буковина, Кревська унія, Литовські статuti, Люблінська унія, магістрат, магдебурзьке право, магнат, унія, фільварок, бурмістр, війт, шляхта,

Українські землі у складі Великого князівства Литовського.

Польська експансія.

У XIV ст. землі Південної і Південно-Західної Русі, послаблені руйнівними наслідками монгольської навали та ординським гнобленням, стали об'єктом активної експансії сусідніх держав.

У 1339 р. король Польщі Казимир III, який пильно стежив за подіями в Галицько-Волинській державі, уклав угоду з угорським королем Карлом-Робертом про спільні дії. Після смерті останнього князя Галицько-Волинської держави Юрія II Болеслава польські й угорські війська вступили до Галичини (квітень 1340 р.). Вони захопили Львів і заволоділи державною скарбницею. Але галичани під проводом боярина Дмитра Дядька незабаром вигнали іноземні війська.

Боротьба за Галичину й Волинь стала початком просування литовців на українські землі. Литовський князь Гедимін (1316 – 1341 рр.) значно розширив територію Великого князівства Литовського. Він приєднав білоруські землі і поступово зосередив увагу на південно-західних землях Русі. Його син Любарт, визнаний у 1340 році волинським князем, розпочав боротьбу з поляками та угорцями за землі Галичини й Волині, що точилася понад два десятиліття. Як наслідок, за перемир'ям 1352 року Польща отримала Галичину, а Литва - Волинь. Другий син Гедиміна Ольгерд (1345 – 1377 рр.) близько 1356 р. заволодів Чернігово-Сіверщиною. 1362 р., після перемоги над монголо-татарами у битві на Синій Воді (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу), він приєднав до Литви Наддніпрянщину й Поділля. У 80-х роках більша частина Волині також увійшла до складу Литовської держави.

Отже, під владою Литви у другій половині XIV ст. опинилися: Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, майже вся Волинь, а також білоруські землі.

Після смерті польського короля Казимира III (1370 р.), відповідно до угоди 1350 р. з угорським королем Людовіком (за якою у разі смерті Казимира III і відсутності спадкоємця Людовік мав зайняти одночасно і польський престол), 1377 р. Людовік завоював Західну Волинь. Однак у 1387 р. внаслідок династичних угод *Польща відновила свою владу на території Галичини і Західної Волині*, приєднавши їх до володінь польської корони.

Населення українських земель не чинило опору та підкорилося литовським князям,. Головною причиною стало прагнення визволитися від монгольського гноблення. *Зверніть увагу*, що підкорення литовцями цих територій здійснювалося під гаслом: «Ми старовини не зачіпаємо і новини не вводимо».

Загалом, населення українських земель мало значні права у «Великому князівстві Литовському, Руському, Жемайтському та ін.»:

- князі та бояри брали участь у великокняжій раді;
- деякі з феодалів обіймали високі посади у державній адміністрації та війську.
- православна церква посідала привілейоване становище.

Із входженням українських земель до Великого князівства Литовського відбулися істотні зміни в державній структурі:

- влада зосередилася в руках великого князя Литви і була практично необмеженою
- місцеві князі виступали лише дорадниками і виконавцями.
- українські землі мали самоврядування, проте воно поширювалося тільки на господарські відносини, суд і релігію (не поширювалося на державну адміністрацію)
- князь Ольгерд усунув місцевих князів у головних українських центрах і призначив намісниками своїх родичів.

Після смерті Ольгерда (1377 р.) становище в Литві ускладнилося. Між його наступниками точилися суперечки з приводу престолонаслідування. Великокняжий престол, всупереч принципам родового старшинства, успадкував молодший син Ольгерда Ягайло. Невдоволених очолив брат Ольгерда – Кейстут, а після смерті Кейстута – його син князь Вітовт.

Міжусобиці, загроза з боку Тевтонського ордену, посилення Москви змусили Литву та Польщу укласти унію. Закріпити цю унію мав шлюб Ягайла з польською королевою Ядвігою. *14 серпня 1385 р. в містечку Крево було укладено унію, якою передбачалося приєднання земель Великого князівства Литовського до Польщі «на вічні часи» і прийняття Ягайлом та всіма мешканцями Литви католицизму.*

У 1386 р. Ягайло прийняв католицьку віру, одружився з Ядвігою і став польським королем, зберігаючи водночас і литовський великокняжий престол.

Наслідками стає наступне:

- унія відкривала польським феодалам шлях до завоювання українськими землями, які входили до Великого князівства Литовського;
- католицька церква діставала можливість поширювати сферу свого впливу на українців.
- було скасовано автономію у складі Литви і ліквідовано удільні українські князівства.

Такий розвиток подій викликав протест значної частини литовської та української панівної верхівки, яка під проводом Вітовта боролася за збереження самостійності Великого князівства Литовського, тобто проти унії.

Запеклість і гострота суперечки змусила Ягайла 1392 р. визнати Вітовта своїм намісником у Литві й довічним правителем Великого князівства Литовського.

У 1409 – 1411 рр. Польща і Литва виступили проти Тевтонського ордену («Велика війна»). Ця битва завершилася розгромом війська Тевтонського Ордену при Грюнвальді (1410 р.). Нищівна поразка поклала край німецькій експансії на Схід. 1413 р. між Ягайлом і Вітовтом було укладено *Городельську унію*, за якою визнавалося право на політичну незалежність Литви, хоча зверхність Польщі над ним зберігалась.

Проте після смерті Вітовта (1430 р.) протиборство між Польщею і Литвою набуло подальшого загострення. Воно навіть призвело до військового конфлікту, внаслідок якого в 1432 р. Поділля перейшло під владу польської корони. Ще понад 130 років литовські князі й феодали, спираючись на підтримку української знаті, боролися за збереження самостійності Литви. І навіть юридичне об'єднання двох держав під владою

Олександра Казимировича (1501 – 1506 рр.), Сигізмунда I (1506 – 1548 рр.) і Сигізмунда-Августа (1548 – 1572 рр.) не спричинило фактичного об'єднання Польщі й Литви. Аж до Люблінської унії вони залишалися політично самостійними.

*Загарбання українських земель Угорщиною, Османською імперією та
Московською державою*

У XIV – XV ст. українські землі стали об'єктом захоплення не лише Литви та Польщі, а й інших держав. Наприкінці XIII – на початку XV ст. Угорщина приєднала до себе *Закарпаття*, 1349 року їй відійшли Буковинські землі. Незабаром молдавські феодали виступили проти угорського короля з вимогою надати незалежність Молдові, після чого Польща зробила спробу захопити Буковину, та її похід (1359 р.) завершився невдачею, і ця слов'янська земля надовго стала залежною від молдавських князів. У першій половині XVI ст. Буковина разом із Молдовою потрапила під владу Туреччини.

Зростала загроза для українських земель з боку Кримського ханства. Утворившись 1449 р. внаслідок розпаду Золотої Орди, воно набуло сили і почало здійснювати загарбницькі походи на українські землі. 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей напав на Київ та спустошив його. Після цього майже щороку повторювалися грабіжницькі напади.

У середині XV ст. турки-османи завоювали слов'янські держави на Балканах, а в 1453 р. – Константинополь. Туреччина посилила тиск на землі Північного Причорномор'я і підкорила Крим. У 1475 р. хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана. Поступово Туреччина взяла під контроль узбережжя Чорного та Азовського морів, збудувала фортеці у гирлах Дону (Азов), Дніпра (Кінбурн), Дністра (Акерман) та Дунаю (Ізмаїл).

Польща й Литва, не маючи достатньо сил для відсічі татарсько-турецьким нападникам, намагалися вгамувати їх сплатою данини. Однак

спустошливі наскоки тривали. Населення південних земель було змушене рятуватися, просуваючись на північ. Величезна територія Південно-Східної України (до центральної Чернігівщини, Полісся і Поділля) залишалася майже незаселеною і дістала в народі назву «*Дике поле*». Тільки незначна частина населення лишилася поблизу укріплених міст і замків – Києва, Брацлава, Черкас, Канева та ін.

Значно ускладнилися взаємовідносини Литви з Великим князівством Московським. Московський князь Іван III об'єднав землі Північно-Східної Русі і намагався приєднати до них українські й білоруські землі під владою Литви. У певної частини феодалної знаті, особливо князів, невдоволених ліквідацією удільних князівств і посиленням утисків з боку литовської знаті зростали промосковські настрої. Нагадаємо, в 1452 р. припинило існування Волинське князівство, а в 1471 р. було ліквідоване Київське князівство. У 1481 р. Михайло Олелькович (правнук Ольгерда, брат останнього київського князя Семена Олельковича), Федір Бельський та Іван Гольшанський організували змову проти польського короля і великого князя литовського Казимира. Вони мали на меті вбити Казимира й посадити на великокняжий престол Михайла Олельковича, або відділитися від Литви із землями до річки Березини та приєднатися до Московської держави. Проте змову було викрито, а її організаторів князів Михайла Олельковича та Івана Гольшанського страчено литовцями (князь Федір Бельський встиг утекти до Москви).

Напружені відносини між Литвою і Московською державою досить швидко призвели до військових дій. Після двох воєн (1487–1494 і 1500 – 1503 рр.) під владу Москви перейшла майже вся Чернігово-Сіверська земля, крім невеликої наддніпрянської смуги поблизу Остра, що залишилася у складі Литви.

Українські землі під владою Речі Посполитої

Невдалий для Литви розвиток подій під час Лівонської війни з Московською державою (1558 – 1583 рр.) змусив литовських феодалів піти на поступки Польщі, яка домагалася приєднання Литви. Зауважимо, що шляхта в литовській державі прагнула мати тих же привілеїв, якими користувалася польська шляхта. У 60-х роках XVI ст. неодноразово скликалися польсько-литовські сейми для переговорів про нову унію.

З 10 січня по 12 серпня 1569 р. відбувся спільний польсько-литовський сейм.

1 липня 1569 р. у Любліні було укладено нову польсько-литовську унію, за якою ці держави об'єднувалися в одну – *Річ Посполиту* на чолі з виборним королем, сеймом і сенатом. Литва зберігала автономію (окремі фінансова й адміністративна системи, власне військо, законодавство). Поляки дістали право володіти землями в Литві, а литовці – в Польщі.

Більша частина України – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя – відійшла до Польщі. З українських земель до Литви відійшли Берестейське воєводство та Пінщина. Інші українські землі у цей час перебували під іноземною владою: Буковина – у складі Молдови (в 1564 р. Молдова визнала протекторат Туреччини), Закарпаття – під владою Угорщини. На початку XVI ст. Чернігово-Сіверщина ввійшла до складу Московської держави. За Деулінським перемир'ям 1618 р. між Московською державою і Річчю Посполитою українські землі відійшли до Польщі.

Люблінська унія 1569 р. мала досить суперечливі наслідки для України. Передусім вона сприяла посиленню польської соціальної, національної, релігійної, культурної експансії. Але вона ж і воз'єднала українські землі, забезпечила зростання культурно-освітнього руху, знайомство з західноєвропейською культурою. Окрім цього, саме Люблінська унія викликала рух опору, соціальну активність різних верств українського

населення в боротьбі за національне визволення.

Соціальний устрій та господарське життя України в XIV – XVI ст.

У XIV – на початку XVI ст. невпинно зростало велике феодальне землеволодіння. Земельні володіння польських, литовських та українських панів зростали за рахунок загарбання общинних земель, купівлі-продажу земельних маєтностей та феодальних земельних жалувань.

Великі землевласники – магнати – посідали панівне становище в політичному житті як Литовської держави загалом, так і окремих її провінцій – воєводств, що поділялися на повіти. Саме магнати стояли на чолі воєводств і повітів як воєводи й старости, користуючись особливими правами. Вони підлягали безпосередній юрисдикції великого князя і складали раду при великому князеві.

Середні й дрібні феодалі становили основну частину панівної верстви, що мала назву *шляхта*. Вони домагалися позбавлення магнатів особливих привілеїв і посилення своєї політичної ролі.

Переважну більшість населення українських земель становило *селянство*. За майновим і правовим становищем воно не було однаковим, адже перебувало на різних щаблях феодальної залежності.

1. *За правовим становищем селянство поділялося на дві категорії:*

- тих, хто проживав на королівських чи великокнязівських землях;
- тих, хто мешкав на землях магнатів чи шляхти або на монастирських і церковних.

2. *За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на три групи:*

- вільні селяни, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань;
- селяни, які ще мали право виходу, але за певних умов, наприклад після сплати феодалові встановленого викупу тощо;
- покріпачені селяни, які вже не мали права виходу від феодала.

Селянство сплачувало натуральні та грошові податки на користь держави, окремих феодалів, а також церковну десятину.

У період, що розглядається істотні зрушення відбулися в розвитку міст. За майновим становищем *жителі* міст поділялися на три категорії. *Першу категорію* становили найзаможніші представники купецько-лихварської верхівки, магістратські чиновники. До *другої категорії* міського населення належали повноправні міщани: середні торговці, особи, що займалися різними промислами, власники майстерень. *Третю, найчисельнішу категорію* становили міські низи – дрібні торговці, незаможні ремісники, слуги, наймити, декласовані елементи.

Українські середньовічні міста поділялися на:

- великокнязівські,
- приватні
- церковні.

У XIV – XV ст. близько 80 відсотків українських міст і містечок були власністю феодалів. Такі міста продавалися, купувалися, здавалися в оренду. Право на приватне володіння містами надавалося центральною державною владою.

Із XIV ст. в українських містах почало запроваджуватися *магдебурзьке право* (виникло в XIII ст. в німецькому місті Магдебург).

Основні положення:

- Функції влади переходили до призначеного королем в'їта, який був найвищою посадовою особою міста
- Магістрат – орган міського врядування – складався з двох колегій: лави, що відала судом у кримінальних справах, і ради, що відала цивільним судом, наглядом за торгівлею, податками та ін.
- З одержанням магдебурзького права місцеве населення звільнялося від натуральних повинностей і обкладалося грошовим податком з торгівлі й промислів.

Магдебурзьке право дістала більшість міст України:

1356 р. – Львів, 1432 р. – Луцьк, 1444 р. – Житомир, 1497 р. – Київ.

Магдебурзьке право певною мірою послаблювало феодальну залежність, сприяло розвитку торгівлі, ремесла та дозволяло збільшувати кількість міського населення.

Усе це зумовлювало зростання попиту сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку. Водночас зростав попит на хліб і на зовнішньому ринку, в країнах Західної Європи, що сприяло розширенню феодалами господарств-дворів, які дістали назву *фільварків*. Вони мали значно більше орної землі й орієнтувалися переважно на вироблення продукції для продажу, на ринок. Якщо в господарстві-дворі головною формою визиску були переважно натуральні податки, то у фільварку стала панщина.

З виникненням *фільваркової системи землеробства* зростала зацікавленість феодалів у збільшенні кількості залежних, прикріплених до землі, селян. *Литовські статuti 1529 та 1588 рр.* встановлювали відповідно десятилітній та двадцятилітній терміни розшуку селян-утікачів. За Статутом 1588 р. селянин, який прожив 10 років на землі феодала, ставав кріпаком. У середині XV ст. галицька шляхта домоглася постанови, за якою селянин мав право виходу від свого пана тільки раз на рік, на Різдво, сплативши йому викуп. Пізніше, на початку XVI ст., селянам взагалі було заборонено вихід без дозволу пана.

Водночас із посиленням феодальної залежності селянство втрачало й громадянські права – право на суд, право власності на землю тощо. Передусім селяни були переведені з-під суду державних органів під суд пана.

Правове оформлення кріпацтва супроводжувалося швидкими темпами запровадження панщини, особливо на Брацлавщині й південній Київщині, де раніше населення сплачувало головним чином натуральні та грошові податки. Магнати давали у найм свої маєтності шляхтичам, купцям,

лихварям, які змушували кріпаків працювати на фільварку по п'ять-шість днів на тиждень.

Посилення феодального гніту, наступ на права селянства призводили до зростання опору, активних виявів непокори і навіть збройних виступів. Історичні документи свідчать про антифеодальні повстання селян Белзької землі (1431 р.), Поділля (1431 – 1434 рр.). Особливого розмаху набуло повстання українських і молдавських селян Буковини та Східної Галичини під проводом Мухи (1490 – 1492 рр.). Феодали жорстоко придушували селянські виступи.

Отже, в XIV–XVI ст. в соціально-економічному житті українських землях у складі Литви та Польщі відбулися кардинальні зміни не тільки в техніці і технології господарювання, але й у сфері земельної власності та організації праці, в становій організації суспільства.

Концентрація земель у руках феодалів, процес обезземелення селянства, посилення його феодальної залежності стали підґрунтям для формування фільваркової системи господарювання.

Активна урбанізація зумовила появу нових міст, поглиблення спеціалізації ремісництва, утворення цехів. Розвитку ремесла і торгівлі сприяло отримання Магдебурзького права окремими українськими містами.

Тема 5. Культурно-релігійні процеси на українських землях

XV- перша половина XVII ст.

План

1. Історична ретроспекція культурно-релігійних реалій на теренах України. Берестейська церковна унія 1595 р.
2. Релігійна політика Речі Посполитої та становище православної спільноти в Україні.
3. Відновлення культурно-релігійного життя. Православні монастирі.
4. Реформи церковної та світської освіти.

Ключові поняття: Берестейська унія, православна церква, католицизм, римо-католицька церква, церковна реформа, братства, братські школи, духівництво, Київська митрополія, києво-печерський архімандрит, митрополит, освіта, козацтво, монастир.

Історична ретроспекція культурно-релігійних реалій на теренах України.

Берестейська церковна унія 1595 р.

Культурно-релігійні процеси на теренах України відбувалися під впливом загальноісторичних змін. Саме тому, доцільно відтворити певні світові культурно-духовні тенденції, які змінювалися водночас із суспільством, та державами, що формувалися в той час. Функціонування християнства, як духовної домінанти відбувалося в певному соціальному середовищі на досить значній території у складній системі взаємовпливів і залежностей. Відомо, що з IX ст. йде процес протистояння двох найбільш впливових кафедр Риму і Константинополя. В 1054 році конфлікт завершився розколом Церкви на православну (східну) і католицьку (римо-католицьку).

Православна віра поширюється здебільшого у регіонах, в яких мала вплив візантійська імперська культура (у період її розвитку), – у східних

слов'ян (Київська Русь), на Близькому Сході, в Греції, Болгарії, Сербії, на Кавказі (Грузії).

Після навали монгольської навали Київський митрополит Кирило був змушений переїхати у Владимир. На українських землях створюється Галицька митрополія. В XIV ст. створена – Литовсько-Руська з кафедрою в Києві. Церква мала широку юрисдикцію у сфері державного, адміністративного і цивільного права, в справах: сімейних; про порушення святості і недоторканності християнських храмів і символів; мала право судити за віровідступництво та «образу моральних почуттів».

Укладення Кревської унії у 1385 р., суттєво змінює ситуацію. Шлюб литовського князя Ягайла і польської королеви Ядвіги призвів до поширення католицизму на землях Литви та Русі, як її частини. Забезпечені верстви литовського суспільства, починають переходити до католицизму. У 1413 р. був прийнятий Городельський акт, який фактично сприяв розколу між католиками й православними на цій території. Рівні з поляками права мали жителі литовської держави, які прийняли католицизм. У 30 – 40-х роках XV ст. відбуваються зміни, з'являються певні документи про рівні права католиків і православних. Однак, у практично-державному та соціально-побутовому рівнях, православні не отримали рівних прав з тими, хто прийняв католицизм.

Об'єднання в 1569 р. Польського і Литовського князівств (включаючи належні йому землі колишньої Київської Русі) в єдині державу – *Річ Посполиту* (в історії має назву Люблінська унія), практично не змінило ситуацію. Хоча в об'єднавчому документі знову містилися запевнення про дарування релігійних свобод православному населенню, але як свідчили історичні події відбувалося «забуття» владою такої обіцянки.

Отже, звернемо увагу на загальні реалії православної церкви, що перебувала у стані кризи. Досить складним «подвійним» було положення

глави православної церкви митрополита Київського і «всія» Русі на києворуських землях.

Криза церковного життя позначалася на національно-культурному житті в Україні. Цілком зрозуміло, що в цей час православна церква сприймалася населенням як єдиний виразник української культури. Впливові та духовно-освічені, критично мислячі люди в Україні, негативно оцінювали стан православної церкви і розуміли наслідки її деградації. В умовах наступу латинсько-польської культури, вони почали схилитися до думки про унію, (як формальне підпорядкування української церкви Римському первосвященнику). В такий спосіб вони сподівалися, що зможуть дисциплінувати церковну ієрархію та відновити канонічний устрій.

Отже, ціла низка соціально-економічних та духовно-релігійних факторів стає причинами найважливішої події в релігійному житті українських земель – рішення єпископів Київської православної митрополії про об'єднання з римо-католицькою церквою. Основними умовами об'єднання було збереження східнохристиянського літургійного обряду та наявність поряд з ченцями також білого (тобто одруженого) духовенства. Акт приєднання підписується в 1595 р., а затверджується на соборі в Бресті в 1596 р. Він отримав назву *Берестейської унії*.

Це рішення викликало хвилю протестів та не було підтримано, як православним населенням, так й козаками та більшою частиною духовенства. Саме тому, *одночасно* з уніатським в Бресті відбувається православний собор, який відкинув унію і підтвердив вірність Константинопольському патріархові.

Підписання Берестейської унії не вирішило суперечок між православними та католиками на українських землях, а призводить до виникнення – Української Греко-католицької церкви.

У процесі самостійної роботи та підготовки до семінарських занять, зверніть будь ласка увагу, на обрядовість навої Церкви та її різницю, а саме – в порівнянні з Православною та Римо-католицькою церквами.

*Релігійна політика Речі Посполитої та становище
православної спільноти в Україні.*

Перехід до унії Київського митрополита призвів фактично до втрати очільника Православної церкви на українських землях. Однак на захист православ'я як віри предків однозначно і безкомпромісно виступило українське козацтво на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним У 1620 р. за підтримки та охорони козацтва відбувається канонічне висвячення єрусалимським патріархом Феофаном у сан митрополита Київського Іова Борецького, в результаті чого була відновлена ієрархія українського православ'я.

Підкреслимо, що в умовах відсутності державності, православна віра у свідомості українського населення ототожнювалася з приналежністю до української нації. Церква стала центром національного життя. Українці сприймали церкву як єдину інституцію, де можна було почувати себе «українцем».

Боротьба за православ'я стала певним сенсом суспільного життя на теренах тогочасної України. Активність православних виявлялася у діяльності братств: Львівського Успенського, Віленського Святого Духа, Луцького Хрестовоздвиженського, Київського Богояленського. Помітним політичним явищем стала «сеймова боротьба» православних шляхтичів-депутатів. Київ став визначним *культурним та церковним центром* – з Київським братством та Печерською лаврою. В 1616 році в лаврі, тодішній архімандрит Єлисей Плетенецький створює друкарню, яка стала значним чинником релігійного та культурного розвитку руської людності на ціле століття. *Зверніть увагу*, що православні захищали своє право сповідувати

віру предків і тим самим зберігали культурну та етнічну ідентичність. Саме у різноманітних виявах повсякденного життя та суспільного врядування й визначається народність.

Відновлення ієрархії 1620 р. супроводжувалося: з одного боку різким спротивом польської влади, а з іншого – загострювалися релігійні конфлікти широких верств населення на побутовому рівні. В 1626 – 1629 рр., з ініціативи уряду здійснено кілька спроб залагодити конфлікти, які в православному середовищі зустріли суперечливий відгук і навіть спротив. Відзначалися радикальними настроями й козаки, як головні збройні охоронці православ'я. В офіційному документі тих часів козаки стверджували, що готові «за віру... голови всі положити». Проте, соціальний радикалізм та опозиційність значної частини козацтва до уряду не відповідали настроям поміркованих шляхтичів, якими за походженням були вищі православні духовні особи.

Православна спільнота Речі Посполитої знаходилася в складному становищі: по-перше, вона активізувалася, виборюючи релігійні права; по-друге – стикалася з кризовими явищами. Не були налагоджені стосунки православної церкви з урядовими чиновниками й, відповідно вона не була легалізована. Єпископат мав перебувати під охороною козаків на Київщині, майже ніхто з владик так і не дістався до своїх кафедр.

Період, коли не було вищої ієрархії та централізованого керівництва (з кінця XVI ст. – до 1620 р.) породжує низку внутрішніх церковних проблем: Київська митрополія не була вже цілісним утворенням; у релігійному житті панував *патронат*. Парафії цілковито залежали від місцевих феодалів. Особливих утисків зазнавали православні від патронів-католиків або уніатів. У містах, де головними осередками православ'я стали братства, також відчувалися відцентрові тенденції. *Братські корпорації* намагалися діяти в церковних справах автономно від місцевої духовної влади та спиралися на статус ставропігії (*автономна православна церковна одиниця яка підлягає не*

місцевому ієрарху а безпосередньо патріарху). Ставропігія означала безпосереднє підпорядкування Константинопольському патріархові, що об'єктивно розхитувало єдність православної церкви на українських землях. Відцентрові тенденції, пов'язані із ставропігією, крім братств, захопили також і певну частину монастирів.

У такому стані православна церква відчувала брак організації та церковної влади. Навіть відновлена 1620 р. ієрархія не виправила становище через зазначений політичний тиск з боку офіційних кіл та організаційний розлад у Київській митрополії.

Послаблення організації мало величезні негативні наслідки: звичайним стало нехтування, на користь свавілля патронів або заради матеріального зиску, канонічними приписами; кризу переживала освіта.

Саме на це питання ми маємо звернемо увагу, як у процесі самостійної роботи так й на семінарських заняттях.

Отже, на початку XVII ст. ще більше загострилася потреба в реформі церковного життя в Київській митрополії. У певному контексті вона пов'язана з діяльністю польського короля Владислава IV (1595–1648 рр.) – Король польський і Великий князь Литовський, Великий князь Руський (1632–1648 рр.).

У червні 1632 – березні 1633 рр. під час сеймів релігійна справа дискутувалася дуже активно. З боку православних, поряд з депутатами-шляхтичами, вирізнявся Києво-Печерський архімандрит Петро Могила.

У процесі роботи сеймів відбулася легалізація православної церкви та підтвердження її прав. У спеціальних документах підтверджувалися як громадянські права віруючих, так і юридичні та майнові права різних церковних інституцій. Православні, крім Київської митрополичої кафедри отримували ще чотири єпископії: Львівську, Луцьку, Перемишльську та Мстиславську і права обирати туди владик; православний митрополит отримував «повну владу» над православними із збереженням за ним Києво-

Печерської архімандрії та нагляду за Пустинно-Микільським монастирем; відбувалося повернення православним церкви св. Софії у Києві.

Нові умови функціонування православної церкви передбачали й оновлення ієрархії включно з митрополитом. Кандидати на архієпископські кафедри мали бути шляхетського походження, лояльними до уряду та авторитетними серед православних. Найбільше уваги приділялося майбутньому митрополиту Київському. Звернемо увагу, що вибір православних делегатів зупинився на Петрові Могилі, що було цілком обґрунтовано. Будучи за походженням нащадком молдавських господарів, він був й польським шляхтичем-рицарем, котрий здобув свого часу військової слави. В кінці 20-х років П. Могила здобув авторитет серед православних як енергійний церковний діяч, розумний дипломат і політик.

Наприкінці 1632 року Петра Могилу обирають митрополитом Київським (1632–1647 рр. – перебував на митрополичій кафедрі, в 1696 р. канонізований УПЦ). Нові кандидати висувалися й на Луцьку, Метиславську та Перемишльську кафедри. Представлені кандидати дістали підтвердження («привілеї») Владислава IV і тим самим поклали початок існуванню в XVII ст. офіційно визнаної православної ієрархії.

Навесні 1633 р. П. Могилу було висвячено на митрополита у Львові в Успенській братській церкві. Незабаром він отримав від Константинопольського патріарха благословення і титул екзарха Святого Апостольського Константинопольського трону.

Вибори П. Могили та підтримка його діяльності державними структурами продемонструвало православним необхідність налагодження стосунків з владою й визначення свого становища в суспільстві. Курс на лояльність до варшавського уряду та використання легальних засобів організації церковного життя супроводжувався певним відстороненням православної ієрархії від колишнього радикального союзника – козаків. Відомо, що Петро Могила та інші ієрархи негативно ставилися до козацько-селянських

виступів 30-х рр. XVII століття. Лояльність та «консолідованість» із владою по певним питанням були притаманні також кільком наступникам П. Могили.

У процесі самостійної роботи та підготовки до семінарських занять зверніть, будь ласка, увагу та спробуйте пояснити досить суперечливу роль вищого духовенства в національно-визвольній боротьбі середини XVII ст.

Загальне розуміння всіх процесів щодо легалізації православної церкви та її офіційне визнання стало результатом не тільки релігійної та політичної активності православних (козацтва, братств, духовенства), а й виявленням нових тенденцій у релігійній політиці, здійснюваній у Речі Посполитій у 30-ті роки XVII ст.

Позитивні зміни у діяльності православної церкви стали можливими завдяки ініціативам короля Владислава IV (1632 – 1648 рр.). Королем, безперечно, рухали насамперед прагматичні державницькі міркування. Він прагнув стабілізувати й консолідувати суспільство на ґрунті врахування конфесійних інтересів усіх віросповідань. В одному з центральних документів щодо релігійного питання йшлося про «заспокоєння народу руського» та проголошувалася свобода віри як для «уніатів», так і для «неуніатів».

У Речі Посполитій консолідація населення на засадах християнської єдності стала актуальною із зовнішньополітичних розрахунків. На той час була реальною загроза з боку Оттоманської Порти. В Європі навіть йшлося про створення «християнської ліги» проти турецької експансії. Але такі кроки не збігалися з геополітичними інтересами Ватикану – його політикою поширення католицизму на Схід «через Русинів».

Взагалі, в громадській думці Речі Посполитої склалася досить парадоксальна ситуація, коли католицька шляхта (зневажаючи православну віру своїх підданих) за традицією станової солідарності, *поважала право* православної шляхти виборювати власну релігійну свободу. Відповідно на сеймах (шляхетських зібраннях) надавалися привілеї та вольності для

представників православ'я. Релігійна активність православних, якщо й не схвалювалася то знаходила у значної частини католиків певне розуміння. Вказана особливість менталітету католицької шляхти стала підґрунтям політики короля – Владислава IV.

У 1636–1641 рр. Владислав (як і його батько – Сигизмунд III) підіймав питання про об'єднання уніатів з православними. З боку варшавських урядовців йшлося про створення самостійного «східного» патріархату – возз'єднання «Руси з Руссю», очолити який мав православний митрополит Петро Могила. Ці ідеї відповідали настроям всередині обох гілок «руської церкви». Прагнення Владислава та розуміння цієї ідеї провідними ієрархами були не випадкові. Вони відображали суспільно-політичні реалії, в яких опинилася й існувала православна церква Могилянської доби. Виявилось, що демократичні за суттю рішення 1632–1633 рр., хоча й підтверджувалися на сеймах 1635, 1638, 1641 рр., зіткнулися з великими ускладненнями під час практичного виконання. Дії королівських комісарів на місцях, що спрямовувалися на забезпечення рівних можливостей для різних конфесій, досить часто зводилися нанівець релігійними протистояннями. Епіцентрами його стали території Волині та Перемишлянщини, де діяла унія. Опір уніатів цілком зрозумілий, адже йшлося про майно, храми, духовний вплив і прерогативу користуватися громадянськими правами («привілеями»). Відповідно войовничою була й реакція православних. Конфлікти, що виникали на релігійному ґрунті, породжували численні судові справи. Сейми мали численні скарги на недотримання королівських декретів і сеймових рішень. У 1639 р. через релігійне непорозуміння сейм було взагалі зірвано. Отже, навіть толерантна політика короля виявилася не спроможною покласти край конфліктам.

Відновлення культурно-релігійного життя. Православні монастирі.

Наведені нами реалії початку 30-х років XVII ст. яскраво свідчать, що фактична реалізація прав, наданих православним, залежала від впливу й авторитету церкви, яка мала визначалася впорядкованістю, дисципліною та активністю церковних установ. Досягти такого стану можливо було тільки комплексними реформами всього церковного устрою. В історії України період проведення таких реформ персоніфікується та позначається як *«Могилянська доба»*. Однією з важливих складових церковної реформи митрополита Петра Могили стало, як відновлення єдиної церковно-адміністративної системи так й створення ефективного механізму здійснення архієрейської юрисдикції (влади). Митрополит виступав ключовою фігурою та спирався на міцні повноваження, надані королем Владиславом IV і Константинопольським патріархом. Окрім того, він зберіг Києво-Печерську архімандрію (був на посаді з грудня 1627 р.). Києво-Печерська лавра, як найбільший та найбагатший монастир, надавала митрополитові (крім авторитету) значні матеріальні можливості. П. Могила ставав й настоятелем Києво-Софійського собору, «дозорцем» кількох київських монастирів і залишався патроном та «старшим» Київського братства. Важливим був титул патріаршого екзарха (раніше екзархами були Львівські єпископи). Так формувалися адміністративні та матеріальні важелі для подальших реформ.

Зверніть увагу, що Петро Могила усвідомлював своє нове становище й свою місію. Митрополит активно випрацьовував і проголошував ідеологію митрополичого і взагалі архієрейського служіння. *У процесі самостійного опрацювання матеріалів проаналізуйте його підвалини, що досить розлого викладені в 1646 р. у передмові до Требника. (Требник містить тексти церковних служб і порядок проведення молитов та таїнств).*

Першою внутрішньо-церковною справою щодо дисципліни стала боротьба П. Могили з порушеннями канонів при вступі у духовний сан та обійманні церковних посад. Принципова позиція митрополита сприяла

зміцненню авторитету православної ієрархії в протидії будь-яким спробам неканонічного отримання ієрархічних посад.

За часів П.Могили священники мусили підтверджувати законність свого служіння документально. Канонічно поставлені священники отримували митрополиче підтвердження: фіксувалися обов'язки щодо турботи про паству, доброї поведінки, правильного здійснення відправ, а також про послух старшим ієреям та митрополитові.

Наступним кроком зміцнення церковного організму в 30–40-і рр. XVII ст. стала реформа адміністрації в Київській митрополії.

Складовими цієї реформи були: регулярний нагляд за станом церковного життя на всій території митрополії (через діяльність спеціальних візитаторів, протопопів, митрополичих намісників, через особисті візитації митрополита); організація регулярних єпархіальних соборів; діяльність митрополичої консисторії – церковного судового органу (створено у кінці 1634 р. – на початку 1635 р.).

Безумовно, позитивно впливали на церковне життя й особисті візитації П. Могили. В 1635 р. він здійснив майже п'ятимісячні відвідини місцевих церковних осередків: парафій, братств, монастирів. Митрополит побував багатьох українських та білоруських містах.

Засобом справжнього відродження повноти церковного життя стають регулярні єпархіальні собори. Сам П. Могила, подаючи приклад, намагався у своїй Київській єпархії скликати їх щороку. На соборах йшла й додаткова підготовка священників. Вони екзаменувалися на предмет знання пастирських обов'язків, наставлялися на канонічне виконання таїнств та треб. Митрополича консисторія здійснювала практичну юрисдикцію над духовними у справах, що стосувалися церкви – насамперед шлюбних, порушення церковної дисципліни або канонів, внутрішніх майнових справах. Членами консисторії призначалися особи, шановані у церкві. Переважно це були освічені ченці, котрі мали досвід управлінської та богословської праці

ректори Київської колегії, ігумени київських монастирів, візитатори, протопопи.

Важливу роль у реформуванні церковної адміністрації Київської митрополії відіграли рішення Київського собору 1640 року щодо єпархіальних судів. Мало відбутися відокремлення судових функцій єпархіальних капітулів (органів управління) від адміністративних, що обмежувало б можливості адміністративних зловживань у церкві. Проте, задекларований розподіл функцій, нажаль, не був до кінця оціненим та здійсненим у XVII ст.

Окрім того, впорядкування церковної структури вимагало визначення *взаємовідносин митрополита та братств*. З кінця XVI ст. їхні стосунки з ієрархією були складними. Народноправство, громадська активність, що панували серед братчиків, рятували осередки православної церковності. Братства намагалися отримати статус ставропігії який, допомагав їм не підпорядковуватися місцевим ієрархам, котрі перейшли на унію. Петро Могила розумів значення братств і поважав їх права упорядковувати внутрішні справи; надавав їм підтверджувальні та благословенні грамоти.

В той же час, зміцнюючи структуру церкви в умовах легалізації, П. Могила об'єктивно повинен був обмежувати претензії братств. Він засуджував втручання мирян у справи ієрархічного управління, спроби братчиків чинити суд над духовними, позбавляти їх посад тощо.

Київський митрополит спромігся відшукати шляхи порозуміння з братствами. Так, вже 1631 – 1632 рр. він дійшов компромісу з Київським Богоявленським братством з приводу заснування колегії. Як Києво-Печерський архімандрит, він бере опіку над братством та його школою (П. Могила стає старшим братчиком). У подальшому він прагнув дипломатично й наполегливо брати участь у справах братств.

Історичні джерела дозволяють нам проаналізувати низку подій, які Ви маєте розглянути самотійно. Зверніть, будь ласка увагу на спілкування митрополита з Перемишльським, Віденським та Львівським братствами.

П. Могила вимагав від єпископів відновлення повноти церковного життя в храмах, які були повернуті православним за урядовими рішеннями. Він пильнував, щоб єпископи вчасно реагували на порушення церковної дисципліни. Зберігається досить різкий лист П. Могили до Львівського єпископа І.Тиссаровського (грудень 1635 р.) з вимогою негайного покарання священника-двоєженця. Іноді митрополит в інтересах церкви контролював рішення місцевих ієрархів з майнових питань.

Принциповість митрополита не перешкоджала шанобливому ставленню до нього з боку єпископів. Відомі його приязні стосунки з деякими ієрархами, особливо із мстиславським єпископом Сильвестром Косовим.

Проте, П. Могили не завжди «щастило» отримати об'єктивні оцінки сучасників та нащадків. Так, український шляхтич Яким Єрлич писав про «крутий норов» митрополита, який силою захоплював монастирі, батогами примушуючи ченців до покори. У той же час, Я. Єрлич визнає, що П. Могила був вимогливим і навіть жорстоким насамперед до себе, тому міг вимагати цього й від інших.

Комплексна діяльність П. Могили спрямовувалася на стабілізацію діяльності православних монастирів. У 1632–1633 рр., після легалізації православної церкви в Речі Посполитій почався новий етап існування монастирів Київської митрополії. У 1632 р. «Статті заспокоєння» спеціально вказували збереження за православними монастирів – Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, інших Київських монастирів. У Могилеві та Перемишлі для місцевих православних єпископів надавалися Спаські (обидва) монастирі.

У Могилянську добу відбувалася певна стабілізація монастирського життя. Головним шляхом організації та утримання чернечих обителів залишалось здійснення права патронату фундаторами або спадковими патронами – православними братствами, шляхтою, козацтвом. У 30-х на

початку 40-х рр. XVII ст. засновано монастирі: кременецький Богоявленський, Білостоцький у Луцьку, Загаєцький у Кременецькому повіті, Михайлівський Гойський під Острогом, монастир у Ніскиничях Володимирського повіту.

З'явилася нова форма ставропігії – залежність безпосередньо від Київського митрополита – як від «екзарха Константинопольського трону». Так, Кременецький монастир був під владою митрополита і саме від П. Могили отримав ставропігійну грамоту.

Піклування про монастирі стало важливим аспектом церковних реформ Могилянської доби. Митрополит особисто розробляв ідеологію церковного життя, цій темі присвячено кілька праць. У 1640 р. на Київському соборі було прийнято Монастирський статут. Крім традиційних приписів організації чернечого життя, у ньому містилися положення про централізацію монастирського життя. Записано було, що «монастирів нових, ні великих, ні малих, не засновувати без привілеїв та єпископського благословення».

П. Могила постійно дбав про матеріальний стан, ремонт та відновлення монастирів, особливо тих, що належали до митрополичої єпархії: Києво-Печерської лаври, Києво-Братського, Видубицького. Поставали і зміцнилися київські жіночі обителі: Вознесенська, Богословська, Флоровська.

П. Могила та його адміністративні структури прагнули послабити негативний вплив традицій господарського патронату на церковний устрій. Серед заходів що, здійснювались в цьому напрямі, було підпорядкування (закріплення) православних парафій за впливовими довіреними особами з православної шляхти або за братствами. Іншим варіантом стало підпорядкування парафій великим та матеріально спроможним монастирям. Церковне керівництво намагалось обмежити неканонічне втручання патронів-господарів у церковні справи легальним, тобто правничим способом. Ієрархи, передовсім сам митрополит, відмовлялися від посвяти недостойних осіб, яких не було канонічно презентовано патронами на

церковні посади. Саме через відмову в посвяті, досить ефективно контролювалося призначення та звільнення священиків у парафіях, що належали патронам.

Реформи церковної та світської освіти.

Здобуткам Петра Могили у освітньо-просвітницькій діяльності приділена, в наш час, значна увага. У процесі їх аналізу звернемо увагу на проведення реформ світи та її значення в історії України.

Церковна реформа стала одним з найважливіших вимірів змін в Київській митрополії, до яких об'єктивно спонукала православних соціокультурна ситуація. В умовах панування католицької, латино-польської освіти та протестантських культурних впливів традиційна православна освіта (греко-слов'янська) зазнала кризи. На це наголошував в кінці XVI – на початку XVII ст. відомий «ревнитель руської» освіти князь К.Острозький.

Зверніть, будь ласка увагу, що в цей час осередками православної церковної й загальної освіти стали переважно братські школи, такі як Львівська, Київська та Луцька. В них було відпрацьовано програми так званого слов'яно-еллінського навчання з елементами засвоєння тогочасної латино-польської культури, потрібної в повсякденному житті та в здобуванні вищої освіти за кордоном.

У перші роки XVII ст. культурно-освітня діяльність у Київській митрополії відбувалася в умовах поступового переміщення культурного центру українства з західних земель до Києва. Що пояснюється політичними причинами – зокрема союзом з козацтвом. Визначальною стала діяльність архімандрита Києво-Печерської лаври (1599 – 1624 рр.) Єлисея Плетенецького. Як вже зазначалося вище, він в 1616 році створює в лаврі друкарню (перевозить її із Стрия). Є. Плетенецький, запровадивши у Києві постійну видавничу діяльність, залучає до неї українських діячів, таких як Захарій Копинський, Іван Борецький, Памво Перинда, Тарасій Земка,

Лаврентій Зизаній та інших, більшість із них походила з Галичини, переважно зі Львова. Наступники Є. Плетенецького на архімандритстві З. Копистенський та П. Могила продовжували відродження культурних традицій.

У 1631 р., за безпосередньої участі П. Могили, створюється ще один центр православної освіти – Лаврська школа. Він запросив зі Львова працювати у школі освічених викладачів – ієромонаха Ісайю Трофимовича та монаха Сильвестра Косова. Запрошені вчені ченці здобували освіту у віденському братському училищі, Люблінській єзуїтській колегії, Замойській академії єзуїтів. Окрім того, вони мали досвід викладання – у братських школах Вільно та Львова.

У лаврській школі передбачався за зразком західноєвропейських католицьких колегій створити новий напрям освіти. Структура навчання наслідувала досвід єзуїтських шкіл. За сім років здобувачі освіти оволодівали математикою, риторикою, діалектикою, музикою, астрономією, історією, містикою, теологією. Мовою викладання стала латина, також вивчалися грецька, церковно-слов'янська, руська (українська). Нове «прозахідне» спрямування освіти викликало опозицію православних консерваторів. Осередком опозиції були київські братчики, які втрачали монополію на православну освіту. За допомогою поміркованих сил духовенства та козацтва П. Могили вдалося в 1632 – 1633 рр. залагодити конфлікт з братством. Відбулося об'єднання лаврської школи з братською, освітній центр переносився на Поділ. Петро Могила став старшим братчиком, «опікуном» нової Київської колегії.

У 1635 р. Київська колегія, незважаючи на опір певних кіл у польському уряді, отримала привілеї від короля Владислава IV (але не дали дозволу на викладання богослов'я). Проте, такий предмет фактично викладався. Отже, Київська колегія стала православною академією, організованою на європейський кшталт. Петро Могила, створюючи подібний

навчальний заклад і виборюючи його офіційне визнання, відчував, очевидно, кризу традиційної братської освіти та її недостатній рівень (не було вищих шкіл), і однобічну зорієнтованість на візантійську культуру. За ініціативою П. Могили було засновано також колегію у Вінниці (потім перенесено до міста Гощі Луцького повіту, називалася Гойською).

Історичні реалії того часу свідчили про створення розгалуженої системи освіти. Львів, Луцьк були знані як освітні центри православних, їхній досвід і приклад надихали діяльність цілої мережі освітніх закладів. Серед них були школи, братські, монастирські та приватні, засновані на кошти православних патронів. З братських шкіл відомі Берестейська, Рогатинська, в Городку та Комарні (під Львовом), у Перемишлі та Любліні, Більська в Кам'янець-Подільському, в Замості; кілька шкіл при «молодших» братствах у самому Львові, в Галичі, Холмі, Вінниці, Немирові-Брацлавському. Серед монастирських та приватних навчальних закладів збереглася пам'ять про «соборну» школу у Володимирі, училище в Стрятині, школи в Лубні, Мотилеві, Ярославі (на Перемишлянщині), у Межибожі (на Поділлі).

В XVII ст. православні школи, намагаючись зберегти православну традицію та відповідаючи викликам часу пройшли розвиток від жорсткої орієнтації на греко-слов'янську ортодоксію до сприйняття надбань тогочасної європейської освіти, елементів латино-польської культури. Кульмінацією цього періоду стало виникнення та діяльність колегій, заснованих П.Могилою. Їх діяльність здобула високу оцінку сучасників.

Реформа церковної освіти, заснування Петром Могилою колегії виявилось важливим фактором збереження національної, культурної, релігійної ідентичності православного населення тогочасної України. Вже у другій половині XVII – XVIII ст. виявився її головний наслідок – значно вищий, ніж у Московській державі, рівень освіченості народу.

Проте, навіть у 40-ві рр. XVII ст. найкращі й найстабільніші братські школи і Київська колегія відчували нестачу матеріальних засобів та висококваліфікованих викладачів. Однак те, що було зроблено православними для розвитку національної європейської освіти, заслуговує на пошану.

Загалом діяльність церковних інституцій у «Могилянську» добу сприяла розвитку народної освіти на принципах демократичності, всестанового характеру, єдності навчання та виховання, систематичності організації шкільної справи. Розвиток освіти став головним чинником вдосконалення книжної справи та церковної науки: догматики, катехитичної справи, богослов'я. Значний внесок було зроблено у філологічну науку – у викладання іноземних мов, слов'янської й живої української мови, перекладацьку справу. Вищі православні школи надавали своїм вихованцям досить широке коло загальноосвітніх предметів, що надавало освіті не лише вузького конфесійного, а й загальносуспільного значення. Отже, на вітчизняному ґрунті закладалися підвалини «класичної» гуманітарної освіти.

Тема 6. Козацтво як соціокультурне явище України.

План.

1. Феномен походження козацтва: характерні риси та особливості.
2. Еволюція державницьких поглядів та правового статусу українського козацтва.

Ключові поняття: козак, Дике поле, зимівник, бродники, берладники, уходництво, надвірні козаки, гетьман, національно-визвольний рух, феодална експлуатація, реєстрове козацтво, Січова Рада, універсал, чайка.

Феномен походження козацтва: характерні риси та особливості.

В історії України вивчення козацької доби відноситься до проблематики, що викликає неоднозначні оцінки. У кінці XX на початку XXI ст. з'являється багато нових вітчизняних і зарубіжних наукових робіт, у яких знайшов відображення широкий спектр питань з козацької історії XVI – XVIII ст. Проте, оціночні судження залишаються у нових дослідженнях незмінними, а саме мають діаметрально протилежні оцінки щодо феномену козацтва – від патріотично схвальних до огульно вульгаризаторських за зразками польської та російської історіографічної думки XIX ст. Створення реальної картини історії козацтва безпосередньо пов'язана з соціально-економічними явищами, що відбувалися на теренах України як закономірний результат вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками в зоні так званого «Великого кордону», який розділяв європейську і азійську цивілізації.

Зверніть увагу на наявність типологічно подібних соціальних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансильванії, Молдові, Хорватії (гайдуки, секеї, ускоки, граничари), Криму. У рамках одного хронологічного періоду – XV – XVI ст. виникали організації «вільної людності», не обмежені державними

правовими нормами, які мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять, соціального становища.

У той же час внесок козацтва в еволюцію українського суспільства протягом трьох століть засвідчило про його специфіку та унікальність щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Саме еволюція козацтва в Україні сприяла утворенню вищої форми суспільної організації – держави, в формуванні якої відіграло провідну роль – козацтво.

На теренах південноукраїнського степу були відомі аналоги козакування з давніх часів. Протягом X – XII ст. серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу та Дністра постійно проживало слов'янське населення (бродники, берладники). А з другої половини XV ст., як свідчать наявні джерела, охоронці південного прикордоння та уходники-промисловці дістали назву козаків.

Слово «козак» походить з тюркських мов і означає – вільна, озброєна людина. Вперше про українських козаків згадується в письмових джерелах у 1489 році у «Польській хроніці» Бельських. У ній говориться про похід Яна Ольбрахта, сина польського короля Казимира IV, проти татар у Східне Поділля, провідниками в якому були козаки. У 1492 році в листі великого литовського князя Олександра до кримського хана Манглі-Гирея засвідчено про козаків, які під Тягинєю (сучасні Бендери у Молдові) розбили турецький корабель.

Спочатку козаків мало чим відрізняли від розбійників та інших маргіналів суспільства, але з часом, особливо у простого люду, негативний образ козака змінився, перш за все завдяки боротьбі з татарами і турками. Козаки відбивали напади татар, захищаючи себе, і отримували з цього більше військової здобичі, ніж слави, що було практично. А для українського народу козаки були борцями з турками і татарами, оборонцями від національного та соціального гноблення польських панів. Це виходило об'єктивно, бо козаки перш за все захищали й забезпечували свої станові інтереси, але при цьому,

значною мірою, переймалися загальнонаціональними інтересами, ідеями оборони православ'я і власного народу.

В середині XVI ст. на Подніпров'ї та Поділлі козацтво переросло в окрему групу населення з певним видом занять і специфічним способом життя. Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені на початку XVII ст., і з часом викристалізувалася низка теорій, що пояснюють походження козацтва:

1. «хозарська» – ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;

2. «чорно-клобуцька» – вбачає в них нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі.

3. «татарська» – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства – козацтво;

4. «автохтонна» – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

5. «болохівська» – пов'язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після монгольської навали добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

6. «бродницька» – висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

7. «уходницька» – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;

8. «захисна» – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

9. «соціальна» – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Лише перелік точок зору свідчить, наскільки дискусійним є це питання. Принциповим розходженням у суперечках істориків було те, чи розцінювати козацтво як органічне явище, що обумовлено реаліями життя, чи визнати його за факт принесений зовнішніми загрозами. Проте в проблемі походження козащини доцільно вбачати певний баланс свого з чужим, саме в такому сплаві зароджувалася козацька стихія. І саме їй судилося визначити оновлене національне обличчя України-Русі.

Таким чином, жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна), тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність. Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

1) існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

2) досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;

3) природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Причини виникнення козацтва зумовлена:

1) зростанням великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2) посиленням феодалної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;

3) зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом. У козацький побут органічно ввійшли тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

Перші згадки про козацтво датуються XIII ст., проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV – XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя та види діяльності.

Еволюція державницьких поглядів та правового статусу українського козацтва

Виникнення українського козацтва стало закономірним історично об'єктивним процесом. Спричинили його: наявність величезного масиву

вільних земель степової зони (Дикого Поля), з багатими природними ресурсами, що потребувало заселення і господарського освоєння; погіршення становища українського народу, що обумовлювало втечі селян і міської бідноти (та шукачів пригод) на окраїни Польсько-Литовської держави в пошуках кращої долі; оскільки у нових умовах існування, постійною була загроза нападів татар, потреби життя спричинили появу військової організації.

Посилення феодального та релігійно-національного гноблення, наступ на права селянства, міщанства та інших верств українського населення призвели до того, що відбувається, як зазначалося втеча на незаселені території України – порубіжні степи Брацлавщини, Уманщини, Канівщини, Черкащини. Однак, королі та князі видавали феодалам грамоти на володіння цими землями. Просуваючись під тиском феодалів далі на південь, селяни і міська біднота спускався вниз по Дніпру, у незалюднені степи. Групи уходників (звідки термін «уходництво») осідали тут, полювали на звірину, ловили рибу, бортникували, закладаючи в балках і на островах зимовища та хутори.

Основними джерелами формування козацтва були селянство, яке прагнуло уникнути подальшого закріпачення та посилення феодальної експлуатації, міщанство і дрібна шляхта. Просуваючись на південь спочатку з метою сезонного промислу, полювання, рибальства, поступово люди згуртовувались і перетворювалися на захисників південних районів України від турецько-татарських нападів. Так формувався особливий тип воїнів – «козацтво», які добре володіли зброєю і знали способи ведення війни. Саме вони були сповнені духом протесту проти будь-якого примусу.

Козацтво ніколи не було однорідною соціальною верствою. Майнова нерівність у козацькому середовищі існувала від самого початку його виникнення, адже серед переселенців і втікачів на нові землі були різні за соціальним статусом і майновим становищем люди. Крім голоти на нові

землі з різних причин приходили також заможні селяни, міщани, а нерідко й нижче духовенство та збідніла шляхта.

Розширення козацьких рядів супроводжувалося зародженням родинних династій майбутньої суспільної еліти – Байбузів, Волевачів, Гирь, Голубів, Гордієнків, Дорошенків, Кулаг, Сулим, Федоровичів, Хмельницьких. У середині XVII ст. за даними демографічних досліджень можна стверджувати, що перед Національно-визвольною війною кожний четвертий мешканець Центральної України належав до козацтва. В процесі його генези постало два прошарки: старшина і рядові козаки. їхнє матеріальне, а відповідно й суспільне становище помітно різнилися.

В організаційному оформленні козацтва велике значення мало утворення реєстру, що супроводжувалося утвердженням козацтва як окремого стану феодального суспільства.. У 20 – 30-х рр. XVI ст. польським королем робилися спроби взяти на державну службу козаків для захисту кордонів. У 1524 р. король Сигізмунд I (1506 – 1548 рр.) дав дозвіл на утримання 1 – 2 тисяч козаків, але не було грошей.

У 1572 р. король Сигізмунд II Август (1520 – 1572 рр.) видав універсал про утворення найманого козацького формування, який дозволяв брати 300 козаків на державну службу. Записали їх до спеціального списку – реєстру (звідси з'явилась назва). Реєстровцям надавалися достатньо вагомі привілеї: свій суд і самоврядування, виборність старшини, звільнення від податків і повинностей, права власності на землю, дозвіл вільного промислу і торгівлі. Виплачували їм за службу грошима, одягом і зброєю. Тобто це був близький до шляхти окремий служилий стан, офіційно визнаний законом. Перший реєстр (1572 р.) швидко розпався.

У 1578 р. король Стефан Баторій відновив реєстр з 600 козаків. Козацьким гетьманом було призначено черкаського старосту князя Михайла Вишневецького. Монастир Терехтемировський став арсеналом, шпиталем для козаків. На старшину обирали шляхтичів. Без дозволу забороняли

нападати на татар, доручали оборону кордонів. Також реєстровцям доручався контроль за нереєстровими козаками. До реєстру брали найбільш заможних козаків, більш законотрухняних, схильних до компромісу з владою.

Наочна динаміка зміни в реєстрі наступна:

- 1590 р. – 1000 чоловік;
- 1596 р. – реєстр розпущено через участь у повстаннях;
- 1599 р. – реєстр відновлено;
- 1617 р. – 1000 чоловік (Вільшанська угода);
- 1619 р. – 3000 чоловік (Роставицька угода);
- 1629 р. – 6000 чоловік (Куруківська угода), поділ на полки і сотні (Переяслав, Канів, Черкаси, Чигирин, Корсунь, Біла Церква);
- 1630 р. – 8000 чоловік (Переяславська угода);
- 1638 р. – 6000 чоловік за «Ординацією Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої». Це стало серйозним ударом по реєстровцям і по всій козацькій верстві: зменшилась кількість реєстрового війська і обмежувалися привілеї та права козацтва.

З другої половини XVI ст. козацтво поділялося на окремі групи: реєстрові та нереєстрові. Запорозька Січ і реєстр, які в собі несли зародки української державності, спричинили також зміни і в психології козаків та в ставленні до них.

Таким чином козацтво еволюціонувало від невеликих ватаг бездомних неосілих елементів до юридично оформленого стану феодального суспільства, з чіткими організаційними формами. Поступово наприкінці XVI – першій половині XVII ст. козацтво займає провідне місце в українському суспільстві, беручи активну участь в розв'язанні найболючіших проблем національного життя. Козаки стали політичним провідником та склали політичну еліту українського народу.

Правове утвердження козацького стану мало досить тернистий шлях через прагнення шляхти до необмеженої влади в тогочасному суспільстві. Основні елементи суспільних привілеїв козацтво перейняло від шляхти.

Початок визнання нового соціального стану знаменувало затвердження урядом Речі Посполитої реєстрового війська в 70-х роках XVI ст. За реєстровими закріплювався цілий ряд прав і привілеїв – «вольностей», що вирізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства.

Проте, польські власті вбачали в козаках реальну загрозу через участь запорожців у повстаннях в кінці XVI – першій половині XVII ст. Звідси – поява кількох спеціальних постанов варшавського вального сейму, якими суттєво обмежувалися і навіть скасовувалися (1596) козацькі права.

І навіть за цих, несприятливих реалій козацтво, як нова суспільна сила, протиставило могутній заряд енергії і рішучість дій. На кристалізацію станових прав мали вплив взаємовідносини козаків з представниками різних соціальних верств, а також з місцевою та центральною владою. Козацтво, незважаючи на відсутність державності, жорстку політику уряду Речі Посполитої зуміло добитися окремого юридичного статусу, який визначав їх місце у системі соціально-економічних та політичних відносин. Одночасно утвердилися морально-етичні цінності «людей лицарських», що позначилися на їх світобаченні і нормах поведінки.

Одним з найпомітніших можна визнати внесок українського козацтва у розвиток державотворчої ідеї. І це закономірно, адже у кінці XVI ст. королівські уряди європейських країн намагалися проводити політику використання регіональних соціальних ресурсів. Їх заохочували до внутрішньої і зовнішньої торгівлі та розвитку державних інституцій. Ідеї суверенітету як першоджерела політичної влади, були теоретично обґрунтовані вченими Нікколо Макіавеллі та Жаном Боденом. Вони стали загальноприйнятними в політичній європейській думці. В Україні класичні зразки тогочасного державотворення було важко застосувати. Українська еліта – князі та шляхта відсторонилися від цього процесу, що пояснюється загарбанням земель іноземними державами. Отже, до відродження держави були причетні не традиційні для європейського політикуму сили, естафету державотворення перейняло козацтво.

Тема 7. Військове мистецтво українських козаків

План.

1. Заснування та розвиток Запорозької Січі.
2. Заняття, побут і звичаї козаків.

Ключові поняття: Запорозька Січ, козацтво, клейноди, булава, бунчук, гетьман, корогва, кошовий отаман, курінь, національно-визвольний рух, паланка, печатка, реєстрове козацтво, Січова Рада, уходники, чайка, ясир.

Заснування та розвиток Запорозької Січі

В історії України період козаччини безпосередньо пов'язується з багатогранною життєдіяльністю Запорозької Січі. Створення Січі обумовлювалося комплексом економічних і військових факторів. *Визначимо деякі з них:* козацтво, з метою здобуття засобів до існування, здійснювало сезонні походи в місця постійних промислів в Дикому Полі – «уходництво». Навесні козаки об'єднувались у загони на чолі з отаманом і їхали в степи до осені, де й займались мисливством, рибальством, випасом худоби і коней, видобутком солі тощо. Уходництво об'єктивно сприяло господарському засвоєнню більш глибоких районів Дикого Поля. На початку XVI ст. осередком уходів стало Запоріжжя: район Дніпрових порогів, від річки Самари до острова Хортиця і район Великого Лугу, береги Дніпра нижче порогів. Поступово уходництво переросло в постійну колонізацію Дикого Поля.

Економічні реалії життєдіяльності козацтва знаходилися під постійною загрозою нападів з боку турків і татар, що зростала дедалі більше. Наявна військова небезпека зумовила необхідність не лише згуртування козацьких сил, а й побудови на шляху завойовників міцних укріплень. В місцях уходів з'являються укріплені зимівники, городки – «січі» (засіка,

сікти). Самі козаки говорили: «Січ – мати, Великий Луг – батько». У козаків сформувалося усвідомлення потреби в об'єднанні своїх сил і створенні єдиного центру, щоб міцно взяти під контроль засвоєні землі. Уперше це було здійснено черкаським і канівським старостою Дмитром Вишневецьким, який у 1556 році збудував фортецю на острові Мала Хортиця, звідки на чолі козацьких загонів здійснив чимало походів на татарські володіння. *Ця фортеця і стала прототипом майбутніх січей на Запорозжжі.*

В історії України у період існування Запорозького козацтва вважають, що існувало вісім Січей, хоча різні джерела подають різну кількість козацьких осередків. Після Малої Хортиці Запорозька Січ була розташована на о. Томаківка (60-ті роки – 1593 р.), о. Базавлук (1593–1639 рр.), Микитиному розі (1638–1652 рр.), р. Чортомлик (1652–1709 рр.), р. Кам'янка (1709–1711 рр.), в Олешках (1711–1734 рр.), на р. Підпільна (1734–1775 рр.). З політичної точки зору Запорізька Січ була фактично зародком майбутньої української держави. Однак, специфічні історичні умови зумовили її своєрідність.

Січ мала певну адміністративну, господарську та військову структуру. Вона становила укріплену фортецю з майданом, церквою та стовпом для покарань всередині. Навколо майдану стояли курені (довгі хати) де жили січовики, розміщувалися будинки старшини, канцелярія, зброярня, кухня. Кожний курінь мав назву місцевості, з якої прийшли козаки. Всі козаки, що належали до Запорозької Січі, були приписані до куренів, очолюваними курінними отаманами. Традиційно на Січі було 38 куренів. На курінній сходці козаки обирали курінного отамана. Він користувався великими правами: вписував козаків у курінний компут (список), відряджав на службу, відав курінним майном, був суддею в своєму курені. Більша частина козаків мешкала у Запорозжжі, решта стояла на варті в степу та займалася різними промислами.

На Січі сформувався своєрідний суспільно-політичний та адміністративний устрій в основу якого були покладені широкі демократичні засади. Характерними рисами суспільної організації запорозького козацтва були формальна рівність і демократизм.

Зовні це виявлялося в діяльності ради, де могли бути присутніми всі січовики – від старшини до простого козацтва. Незважаючи на наявність соціальної диференціації, кожен мав однакове право голосу, а те, що затверджувалося на колі, було обов'язковим для всіх. У козацькому самоврядуванні, створеному на Запорозькій Січі, виразно проглядають паростки державної влади. Ця своєрідна за структурою органів військово-адміністративна влада мала можливість виконувати багато внутрішніх і зовнішніх функцій, притаманних державному утворенню.

Всі посади були виборними на один рік, обирали на Різдво на козацькій військовій раді, якій належала вища влада на Січі. Верховними органами влади були військова рада (або коло) та курінні сходки. На козацьких радах обирали старшин, розв'язували політичні та військові питання. Першою особою на Запорожжі був кошовий отаман, який очолював кіш і якому належала військова, адміністративна й судова влада. Другим за рангом був військовий суддя. Документацією на Січі відав писар. Реалізацію рішень, ухвалених кошовим чи військовою радою, здійснював осавул, а у разі війни й обозний, що відав боєприпасами та провіантом.

Вибирали також і іншу старшину, яка при військовій старшині виконувала допоміжні функції: довбиша, піддовбиша (бив у військові литаври, був при виконанні судових вироків, забезпечував сплату податків, стягнення мита з торгівлі); пушкаря, підпушкаря, гармаша (відповідали за артилерію, здійснювали нагляд за військовою в'язницею); товмача (перекладач, військова розвідка); кантаржія (охоронець мір та ваг, єдиних для торговців на всій Січі); шафарів (збирачі мита (перевізного) з купців за переправу через Дніпро); булавничого, бунчукового, хорунжого

(прапороносець), пірначного; чаушів (посли); підосавулія, підписарія, канцеляристів та ін.

Під контролем Січі перебувала значна територія степу. Землі Війська Запорозького поділялися на адміністративно-територіальні одиниці – паланки. Спочатку їх було 5, потім стало 8. Паланкова старшина була представлена полковником, осавулом, писарем та їх помічниками: хорунжим, підосавулом, підписарем. Також була похідна старшина: полковник (сердюк), осавул, писар. Полк складався з 500 козаків, полки об'єднувалися у військову команду, 10 козаків мали один віз.

Чисельність козаків не була постійною, в різні часи коливалася від 3 – 5 до 15 – 20 тисяч. Основна маса козаків жила на «уходах» – хуторами, зимівниками, слободами. Козаки здебільшого поселялися хуторами – зимівниками, які були розкидані по всьому Запорожжю. Вони найчастіше розташовувалися на схилах байраків і балок, вкритих густим лісом. Зимівник заможного козака був добре опорядженим господарством. Біля великої хазяйської хати, зрубленої з товстих дерев'яних колод, стояли невеличкі хатки або землянки для робітників, далі йшли стайні, хліви для худоби, комори, льох. Усе господарство було обгороджене камінням або обкопане глибокою канавою з високим насипом, обсажене колючою терниною. Зимівник заможного козака нагадував маленьке укріплення. У ньому були великі загороди, або кошари; де тримали худобу зимою, а за ними – стоги сіна. За зимівником простягалися город та баштан, за ними – лани пшениці, ячменю, вівса, проса. Інший вигляд мав зимівник бідного козака. Найчастіше це була землянка, невеликий город та кілька голів худоби, яку пас сам господар.

Заможні козаки не тільки розводили худобу і коней. На дорогах і в передмісті Січі вони держали шинки, пивниці з льодовнями, торгуючи горілкою, медом, брагою. Їм же належали заїжджі двори, крамниці з одягом, взуттям, зброєю й іншим товаром. Заможні козаки відправляли великі

чумацькі валки з різними товарами, привезеними з України, в Крим і Волощину. А звідти привозили сіль та інші товари. Від Запорозжя везли на продаж в українські села й містечка здебільшого сіль і рибу. Особливо великі прибутки запорозьким багатіям давало рибальство, організація якого потребувала значних вкладень. По-перше, дорого коштував невід, та великі і малі човни. По-друге, для обробки риби, засолу, виварки жиру тощо потрібні були обладунки, а також запаси солі. Нарешті господар такого промислу наймав рибалок. Отже, серед козаків не було рівності, були заможні і голота. У той же час, всі разом вони збиралися на ради та вибирали старшину.

Січ мала широко розвинену систему прикордонних форпостів (50 козаків) із системою попередження про наближення ворога за допомогою вогненно-димової сигналізації (фігури). Козацькі загони охороняли суходольні і водні шляхи, перевози через річки. Січ мала зовнішньополітичні зв'язки з Кримом, Росією, донськими козаками, Австрією, Молдовою, Польщею, Туреччиною, Венецією та ін. Січ мала й символи влади – клейноди: булаву, бунчук, печатку.

Тобто у Січі був уряд, адміністрація, свій адміністративний поділ території, кордони, прикордонна служба, податкова система, армія, військовий флот, закони, звичаєве козацьке право, зовнішньополітичні зв'язки, тобто важливі елементи, ознаки державності. Сама ж Запорозька Січ, як військово-політична структура виконувала і функції державного утворення. По суті, Січ стала зародком нової української державності.

Заняття, побут і звичаї козаків

Запорозька громада поповнювалася вихідцями з різних соціальних верств української людності та представників інших народів. Адекватним її відображенням постало й реєстрове військо, що перебувало на державній службі. Козацька верхівка походила, як правило, з шляхти, що вплинуло на формування рис її соціального обличчя. До рядового козацтва, основним

джерелом поповнення якого було лицарське ремесло, входили не лише нереєстрові, а й городові козаки більшість із них перебували на королівській службі.

Кожен козак повинен був відбувати військову службу на власний кошт: із своєю зброєю, в певних випадках із своїм конем і всім спорядженням, на своїх харчах. Служба проходила в січовій залозі, в залогах інших укріплень, у різних командах, роз'їздах, на флотилії. Зрозуміло, що такі витрати були можливі тільки для тих, хто мав своє господарство. Незаможна і безпритульна сірома, що існувала на заробітки, не могла проходити службу на свій кошт. А заможні козаки, з свого боку, не мали охоти підставляти свої груди під ворожі шаблі і кулі. Ось чому вже скоро після заснування Січі січову залозу почали утримувати на військовий кошт.

Вищою владою на Запорозжжі вважалася військова рада. Її скликали для розв'язання найважливіших питань: щоб оголосити війну, прийняти послів, обрати кошову (військову) старшину. Право брати участь у раді мав кожен козак. Але не кожен міг використати таке право. Сірома, що працювала на зимівниках і промислах, розкиданих по всьому Запорозжжю, і частина дрібних господарів не мали можливості з'являтися на раду.

Скликаючи на раду, довбиші (військові служителі) били в литаври і казани, а іноді, в надзвичайних випадках, стріляли з гармати. Зібравшись на майдані, козаки ставали в коло. Ті, кому не вистачало місця, виходили на вали, злазили на покрівлі куренів. Осавул виносив військові клейноди – прапор і бунчук (довге держално з пучком волосся у вигляді кінського хвоста на кінці) і ставив їх посеред кола. Після цього із знаками своєї влади в руках на майдан виходила військова старшина: кошовий отаман ніс булаву, суддя – військову печатку, писар – великий срібний каламар. Старшина ставала під бунчуком, знімала шапки й кланялась товариству на всі чотири боки. Потім кошовий говорив про справу, яку треба було розв'язати на раді.

Кожен рік, як вже зазначалося вище, першого січня відбувалися перевибори старшини. Церемонія виборів кошового закінчувалася тим, що старі козаки, взявши з-під ніг жменю землі, клали її на голову новообраного. Це був символічний знак. Обранець мусив пам'ятати, що він – не більше як слуга товариства; останнє настановляє його своїм володарем, але й може перетворити на прах.

Незважаючи на всю свою урочистість, військові ради не мали великого значення в житті війська. Усі найважливіші питання обговорювались і розв'язувались заздалегідь на старшинських сходках. У таких сходках брали участь не тільки військова старшина і курінні отамани, а також усі ті, хто раніше займав старшинські посади, і, нарешті, «старі» і «значні» козаки, тобто взагалі багаті і впливові люди. Щоб примусити товариство схвалити рішення, яке суперечило його інтересам, старшина йшла на все. Козаків умовляли, піддурювали різними обіцянками, вдавалися до підкупів. Ще задовго до ради старшинські посіпаки готували, так би мовити, умови: пускали різні чутки, намовляли козаків, частуючи їх у шинках горілкою і медом.

Старшина обстоювала інтереси заможного козацтва. Спираючись на нього, вона зловживала своєю владою, чинила бідноті різні утиски: забирала найкращі військові угіддя, привласнювала військові прибутки, несправедливо судила козаків. Ось чому на Запорозжжі завжди точилась гостра класова боротьба.

Тяжкі умови життя і повсякденна воєнна небезпека сприяли вихованню у козаків високих моральних і фізичних якостей: волелюбності, мужності, самовідданості, стійкості, витривалості. Г. Л. Боплан, сучасник козацтва писав: «Козаки кмітливі і проникливі, винахідливі і щедрі, не побиваються за великим багатством, але над усе ставлять свободу, без якої життя для них неможливе».

У поході козаки задовольнялися одними сухарями і соломахою – варивом з борошна або пшона. Споживання в поході спиртних напоїв вважалося за великий злочин. Г. Л. Боплан писав: «Козаки відзначаються великою тверезістю під час походів... коли ж стрінеться між них п'яний, старшина наказує (йдеться про морські походи) викинути його за борт».

В одвічній боротьбі з ворогами запорожці створили високе воєнне мистецтво. Вирушаючи в похід, вони брали з собою сокири, заступи, мотузки, ланцюги – все, що було потрібне для оборони в полі. Звичайним укріпленням були шанці (окопи) з високими земляними валами. Коли обставини не дозволяли копати шанці, козаки будували табір з возів. У такому разі перекидали вози і міцно зв'язували їх або сковували ланцюгами, висунувши голоблі в бік ворога – на зразок рогатин. За тривалої облоги вози засипали землею. Такий табір був неприступним. На війні запорожці відзначалися неабиякою винахідливістю. Різним витівкам і воєнним хитрощам не було кінця. Удаючи, наприклад, втечу з табору, вони чекали, поки ворог кинеться грабувати навмисно залишене ними майно, і потім несподівано нападали на нього. Часто навколо табору робили різні тайники і «вовчі ями», в дно яких вбивали палі з повернутими вгору гострими кінцями. Іноді, щоб дезорієнтувати ворога, козаки переодягались у його одяг.

Історія козацтва свідчить про наявність певних *військових звичаїв*. Коли Запорозьке Військо виступало в похід суходолом, то воно поділялося не на курені, а на полки, і кожен із них складався з трьох і чотирьох куренів або охочих козаків од усього Коша. На ворогів запорожці кидалися відразу, в бойовищі були дуже рухливі і, щоб менше втрачати товариства, не били всією силою на ворожий табір, а завжди обходили його з боків і навіть із тилу.

Зустрівшись із переважаючим ворогом, козаки ставали до оборони. Вони обгороджували табір возами і з-за них відстрілювалися з мушкетів, тримаючись на місці по кілька тижнів. Якщо вороги дуже насідали, то

запорожці розташовували вози в кілька рядів (лав), і доки передня лава стріляла, задні лави набивали рушниці та передавали зброю переднім, так що кулі летіли надзвичайно рясно. Для того, щоб вороги не порозкочували возів, козаки прив'язували їх один до одного ланцюгами.

У таких таборах козаки відбивали вдсятеро більшу татарську силу, а коли ті, втративши марно чимало людей, знімали облогу й відступали геть, запорожці відразу ж сідали на коней і, наздогнавши татар, кидалися на них.

Козаки визнавалися правними вершниками, але кіннота не була головною для війська. Козацьке військо здобуло славу як піхота. Всі теоретики військової справи погоджуються в тому, що козаки вміли використати терен і дійшли до незвичайних досягнень у мистецтві закладати шанці й сипати вали. Це була річ природна, бо в пустому степу єдиним захистом ставав рів і вал, який козак собі створював. Те, що козаки в походах користувалися табором, збільшувало силу та рухливість піхоти; під заслоною рухомої фортеці, складеної з возів, військо могло протистояти найгрізнішому ворогові. До того ж козаки уславилися як незвичайні стрільці. Козацька піхота обстрілом ворога звичайно вирішувала бій. Зверніть увагу, організацією піхоти Україна значно випередила Польщу, яка в XVII ст. все ще головну силу покладала на кінноту. Проте, як визнають історики польського війська, у зустрічах з козаками польська кіннота утратила своє давнє значіння.

Але перевага піхоти була водночас і слабкою стороною козацького війська. Піхотинці, перш за все, були залежні від специфіки земельного ландшафту і не зважувалися на ширший розмах.

У вжитку запорозькі козаки мали зі зброї гармати, рушниці, пістолети, списи, шаблі, келепи, стріли, сагайдаки, якірці, кинджали, ножі, панцери. Історик Зеделлер стверджує, що рушницями, як і шаблями, запорізьких козаків першим озброїв 1511 р. Остафій Дашкович. В козацькій думі кінця XVI ст. про Федора Безрідного сказано, що коли товариші його ховали, «то

шаблями землю копали і з семип'ядельних пищалей стріляли». На початку XVII ст. Яків Собеський писав, що багато хто з козаків не користувався шаблями, але рушниці були у всіх. Г. Л. Боплан про зброю козаків писав: у запорожців були фальконети, ядра, порох, пищалі й шаблі. Вирушаючи в похід, кожен козак брав одну шаблю, дві пищалі, шість фунтів пороху, причому важкі боєприпаси складав у човен, а легкі залишав при собі. Пищалі, як зауважив Г. Л. Боплан, були «звичайною» зброєю козаків, з якої вони дуже влучно стріляли. 1648 р. запорізькі козаки вітали Богдана Хмельницького пострілами з мушкетів. У документах XVII ст. вказується, що запорізькі козаки застосовували гармати й пищалі для охорони фортець. Про зброю запорізьких козаків згадує літопис Самовидця: за його словами, у запорожців були у вжитку самопали, шаблі, списи, стріли й обухи, тобто келепи чи бойові молотки. В середині XVIII ст. про зброю запорізьких козаків пише Мишецький. Він фіксує, що у запорізькому війську, як у старого, так і у малого була вогниста зброя, рушниці або флінги, пістолети, холодна зброя – списи й шаблі, а порох і свинець купували в Польщі. Більшість зброї козаки здобували у поляків, росіян і особливо у татар і турків. Головна маса пороху спочатку йшла від польського уряду, а згодом, після переходу запорізьких козаків у підданство російського царя – Москви. Загалом про озброєння запорізьких козаків слід сказати, що все низове військо було озброєне вогнепальною та холодною ручною зброєю; козак-піхотинець, зокрема, мав мушкет, шаблю й ратище, кінний козак мав мушкет, шаблю, ратище й чотири пістолети, два з яких носив за поясом, а два в кобурі біля передньої луки сідла; порох і кулі піший носив у чересі навколо пояса, кінний – у ладунці через плече. Також, доцільно додати у збройну силу – кинджали, ятагани, ножі, сокири, стріли й дротики, які використовували як козак-піхотинець так й кінний.

Визначальною рисою духовного життя на Запорожжі стала глибока релігійність, ревний захист православної віри. Найбільше любили запорожці

монастирі – Самарський, Мотронинський, Межигірський та Братський. Крім січової церкви, існували ще й церкви в паланках. Про поважне ставлення козацтва до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького понад 60 церков. Монастирі й церкви не тільки задовольняли духовні потреби козаків, а водночас були осередками освіти та допомоги хворим. При всіх церквах Запорожжя працювали школи і шпиталі. Освіту дітям давало біле духовенство; в січових же церквах та монастирях – ієромонахи з різних місць та Києво-Печерської лаври. У січовій школі вчилися не тільки діти (молодики та приймаки), а часом і дорослі запорожці, серед яких значна частина була письменна. За шпиталями при церквах так само наглядало духовенство. Вплив його на запорожців був такий великий, що, в 1775 р., під час нападу на Січ війська генерала Текелія, саме священик умовив козаків не проливати кров і скоритися волі імперії.

Січ стала центром формування Запорозького війська – досить досконалої військової організації з раціональною структурою, самобутньою системою управління, командування та забезпечення. Відбувалося й формування верстви «старинних» козаків які прагнули створити сильне військо. Самійло Кішка, Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Кулага-Петражицький, це ті люди, яким козаччина завдячувала елементами дисципліни, порядку й військової готовності. Поступово зростало у козаків розуміння, що вони мають вести боротьбу не тільки за права свого стану, але, що їх головний обов'язок ставати в обороні батьківщини. Отже, у боротьбі з татарами, у боях із поляками запорозьке військо сформувалося у велику військову організацію.

Тема 8. Козацько-селянські повстання наприкінці

XVI – початку XVII ст.

План

1. Козацько-селянські повстання наприкінці XVI ст.
2. Козацькі повстання в 20-30-ті рр. XVII ст.

Ключові поняття: колоніальна політика, кріпацтво, панщина, натуральні та грошові повинності, повстання, антифеодальний характер, реєстрові козаки, магнати, унія, православне духовенство, національно-визвольний рух, універсал, фортеця Кодак, «Тарасова ніч».

Козацько-селянські повстання наприкінці XVI ст.

Наприкінці XVI на теренах України посилюється колоніальна політика Польщі, розповсюджується кріпацтво, зростають розміри панщини, вводяться нові натуральні та грошові повинності. У містах міщани, передусім купці й ремісники, також зазнають утиски. Відбувається поступове обмеження українців-русинів до міського самоврядування, а магдебурзьке право поширювалося лише на католиків. Великі магнати нападали на села й містечка, де проживали українці та грабували їх, відбирали маєтки, майно. Значно загострилася ситуація в Україні після Берестейської унії 1596 року, коли влада підтримувала перехід місцевого населення до унії.

Незадоволення всіх соціальних верств зумовило хвилю потужних повстань, які мали антифеодальний та національно-визвольний характер. Виступи проти феодалів набували дедалі більш організованих форм, що пов'язувалося із залученням до них козацтва. Поповнення запорізького війська утікачами супроводжувалося активізацією на Січі антипольських настроїв. Отже, козацтво та інші верствами населення України – селян, містян, православне духовенство об'єднує загальне незадоволення владою.

Зауважимо, що українське козацтво у цей час стає вагомим силою у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої. Непослідовність політики польської влади, яка під час воєнної загрози заохочувала козацтво до спільних воєнних дій проти іноземних ворогів, а в мирні часи посилювала економічне і релігійне гноблення. Загострення суперечностей між козаками і магнатами порубіжних земель призводило до активізації боротьби козацтва за свої вольності і православну віру.

Наприкінці XVI – XVII ст. українські землі охоплює три хвилі активного протесту народних мас проти існуючих реалій.

Перше повстання проти польських магнатів очолив гетьман реєстрових козаків *Криштоф Косинський* (1591 – 1593 рр.). Його військовий талант у боротьбі з ворогами був відзначений січовим товариством ім'ям «заслужений козак».

Приводом до заворушення стала особиста образа Косинського на князя Януша Острозького, який відібрав у нього маєток. Зібравши загін козаків, до яких приєдналися повсталі селяни-втікачі й містяни, Косинський вирушив проти панів. Повстанці штурмом заволоділи замком Острозького й містом Білою Церквою, захопили гармати, легку зброю, військові припаси. Впродовж 1592 року повстання, підтримане місцевими селянами, охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь. Отже, супротив, що починався як помста за особисту образу Криштофа Косинського, переходить до загального національно-визвольного повстання. Населення повітів та міст які займав Криштоф Косинський переходили на його бік, присягали на вірність гетьманові й Війську Запорізькому. Гетьман всіх селян-утікачів оголошував вільними козаками.

Загальний розмах повстання налякав польського короля, який оголосив шляхетське ополчення «шляхетське рушення». Воно традиційно походило із середньовічного лицарства: посполите «рушення» оголошували за наказом короля. У «шляхетському рушенні» проти Криштофа Косинського взяли

участь магнати й феодали Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, а сам край був переведений у воєнний стан. Військо очолили Януш Острозький та черкаський староста Олександр Вишневецький. 23 січня 1593 року польські війська й повстанці на чолі з Криштофом Косинським зустрілися під містечком П'яткою на Волині (Чуднівський район Житомирська область). Шляхетська армія мала значні переваги та була добре озброєна. Її основну силу складала важка кіннота – закуті в лати гусари та угорська піхота і артилерія. Головною силою повстанців були селяни й міщани озброєнні переважно кілками, ціпами, вилами.

Протягом тижня тривала кривава битва в якій обидві сторони зазнали значних втрат. Унаслідок розпочатих переговорів була підписана угода. За нею козаки брали на себе зобов'язання: повного «послушанства королю». Вони мали: скинути з гетьманства Криштофа Косинського; виписати з реєстру всіх, хто був занесений до нього під час повстання. Окрім того не мали права: самостійно підтримувати дипломатичні відносини з сусідніми державами; жити на магнатських і шляхетських територіях; здійснювати бойові походи. Висунуті умови не задовольняли повстанців. У травні 1593 р. поблизу Черкас повстанці знову зазнали поразку. В одному з боїв загинув К.Косинський. Проте існує версія, що гетьман був вбитий під час переговорів слугами Олександра Вишневецького.

Отже повстання Криштофа Косинського стало в історії України першим організованим виступом козацтва на захист прав і вольностей та започаткувало героїчну сторінку визвольних змагань.

У 1594 – 1596 рр. розгорнулося нове повстання під *проводом Северина Наливайка* (1554 – 1597 рр.) і *Григорія Лободи* (1557 – 1596 рр.), що поставило під загрозу існування польської влади в Україні. Повстання було зумовлене те тільки соціальними причинами, а й боротьбою за визнання козацьких порядків. Саме на цей час козацтво відігравало вагомий роль у боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства.

У липні 1594 року, С. Наливайко повернувшись з загоном козаків після походу в проти османів, розіслав шляхті вимоги щодо утримання козацьких підрозділів, а також визнання козацьких порядків. Козацькі лідери обґрунтовували доцільність своїх вимог участю у боротьбі з мусульманами. Проте шляхта почала чинити опір реалізації козацьких вимог та здійснила спробу вибити Наливайка. Козаки розбили супротивників і повстання активізувалося.

Загони Северина Наливайка підтримали запорізькі козаки на чолі з Григорієм Лободою (1557 – 1596 рр.). Він був запорізьким гетьманом у 1593 р., талановитим командиром, учасником походів проти Туреччини та Кримського ханства, керівником походів на Молдову та Угорщину.

Козацькі загони опанувавши Брацлавщину та Південну Київщину, подалися на Волинь та на землі Південної Білорусі. Тривале перебування регіону під козацькою опікою призвело до поширення бунтівних настроїв і серед інших верств населення. Козацьке військо, яке налічувало 12 тисяч осіб, здобуло Гусятин, Канів, Бар, Луцьк та інші міста. Наприкінці 1595 – початку 1596-го років повстанський рух розгорнувся на Волині, Поділлі, Київщині, частково в Галичині.

Зверніть увагу, що повстання під проводом Северина Наливайка та Григорія Лободи істотно відрізнялася від попередніх як масштабами, так й соціальною базою.

Великий розмах повстання, його вплив на народні маси змусили королівську владу вжити дієвих заходів. Проти повстанців було кинуте коронне військо під командуванням польського гетьмана С. Жолкевського, яке поступово витіснило їх з Волині та Брацлавщини. На початку березня 1596 р. загони С. Наливайка й Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, але не змогли протистояти польським військам і відступили. Повстанці переправилися на лівий берег Дніпра і в урочищі Солониця, поблизу Лубен, утворили укріплений табір. Два тижні козаки відбивали атаки поляків.

Однак між повстанцями загострилися протиріччя, що призвели до вбивства Г. Лободи. У стосунках С. Наливайка і Г. Лободи зіткнулися не тільки особисті амбіції, а й чинники соціальні, пов'язані з швидким зростанням козацтва наприкінці XVI ст.

С. Жолкевський почав переговори з повстанцями, обіцяючи амністію, якщо вони складуть зброю. Прибічники Г. Лободи підступно захопили С. Наливайка і видали його полякам. Під час переговорів військо Речі Посполитої зненацька напало на козацький табір. Тисячі повстанців, їхніх жінок і дітей було вбито. Тільки невеликий загін козаків на чолі з Криштофом Кремпським зумів вирватися з оточення і відступив на Запорозжя.

С. Наливайка та інших шістьох ватажків повстання було відправлено до Варшави, де 11 квітня 1597 року їх стратили.

Таким чином, повстання 1591 – 1596 рр. стали першими спільними виступами селян і козаків України, які показали, що саме в об'єднанні їх сила. Повстання 90-х років XVI ст. започаткували період національно-визвольних виступів українського народу проти польсько-шляхетського панування.

Козацькі повстання в 20 – 30-ті рр. XVII ст.

Нові хвилі козацьких повстань починаються в 20 – 30-і рр. XVII ст. Вони обумовлювалися загальною політикою Речі Посполитої, щодо козацтва та українського селянства. Проаналізуємо найбільш відомі. У Хотинській війні 1620 – 1621 років козацьке військо стало вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги над османсько-кримськими військами. Проте польська влада, яка напередодні війни, обіцяла запорожцям певні привілеї, відмовилася їх виконувати. У жовтні 1621 р. польський уряд залишає в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решта мала повернутися до своїх панів. Виключені із реєстру козаки, що повернулися до панських маєтків зберігали

військовий устрій і відмовлялися виконувати накази панів та королівських урядників. Відбувається покозачення селян і міщан, які не визнавали місцеву владу та вважали себе козаками. До «нового» козацтва приєднувалися, крім того, реєстрові не задоволені наявним станом.

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до короля з петиціями, у яких зобов'язувалися не нападати на Османську імперію та Кримське ханство за умови виконання їх вимог: зберегти вольності, збільшити реєстр та узаконити православну церкву. Влада Речі Посполитої відмовилася розглядати прохання козаків і вирішила за допомогою сили знищити їх. У першій половині 1625 р. запорожці здійснили походи до турецьких територій та розпочали боротьбу з уніатами в Києві. У вересні 1625 р., за рішенням влади Речі Посполитої, з міста Бар на Поділлі в Наддніпрянщину вирушило 30-тисячне польське військо, очолюване коронним гетьманом Станіславом Конецпольським.

Тиск військ Речі Посполитої спричинив до переміщення повстанських загонів до Запорожжя. Із Січі на допомогу повсталим вирушив гетьман *Марко Жмайло*. Об'єднані сили склали 20-тисячне військо та влаштували табір. 25 жовтня польські війська напали на козаків. Після кривавої битви, що тривала весь день, М. Жмайло відвів повстанців та розташував новий табір у болотистій місцевості, оточивши його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але відступив із великими втратами. Значне похолодання призводить до початку переговорів. Замість М. Жмайла новим гетьманом обрали Михайла Дорошенка, який 6 листопада 1625 р. підписав із С. Конецпольським *Куруківську угоду*. За цим договором відбувалося пом'якшення тиску: учасники повстання звільнялися від покарання; кількість реєстрового козацтва зростала з 3 тис. до 6 тис. На Січі мала перебувати одна тисяча козаків, а втікачі із панських маєтків туди не допускалися. Реєстрове козацтво об'єднувалося в полки, встановлювалася річна платня (60 тис. злотих) та додаткові виплати старшині. Козаки, які

залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Козаки мали право обирати гетьмана, але затверджувати рішення мав король. Реєстрові козаки повинні були відмовитися від здійснення походів проти Кримського ханства та Османської імперії. Отже, Куруківська угода, що передбачала ізолювати реєстровців які перебували на державній службі. не задовольнила більшість козацтва, і влада не змогла повністю втілити її в життя.

У 1630 році розпочалося нове повстання. Приводом до нього стали пограбування розквартированого на Київщині коронного війська і запровадження нового податку. Гостроти набули й відносини православних та греко-католиків. Нереєстрові запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстрових козаків – Григорію Чорному. Вони обрали свого гетьмана – *Тараса Федоровича*, відомого серед козаків під прізвиськом *Трясило*. За походженням він був кримським татариним, а ім'я та хрещення прийняв у 1618 р. під час походу на Москву. Українські історики звертають увагу, що Трясило першим з козацьких ватажків звернувся з універсалами-закликами до всіх, хто коли-небудь був козаком та закликав їх битися за віру і давні вольності. Дослідники-історики кінця XX – початку XXI ст. – В. Щербак, В. Смолій, В. Степанков акцентують увагу, що до виступу запорожців закликали митрополит та інші представники православного духовенства, які скаржилися на те, що «ляхи» утискають нашу віру. Характерною ознакою повстання 1630 р. стало те, що вперше в його ході сформовано програму дій, яка поєднувала вимоги соціально-економічного та національно-релігійного характеру.

Вирішальні бої між повстанцями і королівським військом тривали упродовж трьох тижнів біля Переяслава. Із повстанням Тараса Федоровича пов'язана легенда про «Тарасову ніч», описана в поемі Тарасом Шевченком. Йдеться про подію 20 травня 1630 року, коли невеликий козацький загін уночі непомітно проник до польського табору, де розташовувався штаб

С. Конєцпольського, та знищив його охорону, так звану «Золоту роту», що складалася зі 150 молодих шляхтичів із найвпливовіших родів.

За збройної переваги козаків та в ситуації загрози нової війни з Московською державою коронний гетьман змушений був укласти більш вигідну для козаків Переяславську угоду. Залишалися чинними статті Куруківської угоди, реєстровці-повстанці не підлягали покаранню, а їх реєстр збільшувався із 6 тис. до 8 тис. осіб. Реєстрові козаки зобов'язувалися покарати учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федоровича позбавили гетьманства. Проте низка гострих проблем, зокрема утиски православної церкви, в угоді навіть не згадувалися та залишалися нерозв'язаними.

Переяславська угода не принесла порозуміння між козаками і польським урядом. У лютому 1635 р. з метою контролю за Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої прийняв постанову «Про припинення козацького свавілля». На українські землі входили військові підрозділи Речі Посполитої, запроваджувалася смертна кара для реєстровців, які брали участь у повстаннях або проявляли непокору польському командуванню та козацькій старшині. В 1635 році, з метою повного контролю над «козацькою вольницею», постачанням туди провіанту і боєприпасів на Кодацькому Дніпровському порозі споруджується. Очолював будівництво французький інженер Гійом Левассер де Боплан. Першим комендантом став французький військовий Жан Моріон. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців. Відповідно до офіційної версії, укріплення мало посилити оборону прикордоння від кримських татар, але козаки сприйняли появу фортеці Кодак як порушення своїх прав.

У серпні 1635 року, повертаючись з походу проти Османської імперії військо козаків (нереєстрових), очолюване *Іваном Сулимою*, зруйнувало щойно збудовану фортецю Кодак, та винищило гарнізон найманців. Після цього І. Сулима підняв селян і міщан на повстання та розіслав універсали до

українського населення, закликаючи його до боротьби проти Речі Посполитої. Королівські комісари організували похід реєстрових козаків проти повстанців. Оборона останніх проти переважаючих сил противника тривала на одному з дніпровських островів кілька місяців. Але за сприяння старшин реєстрових козаків Іван Сулима, був схоплений та виданий уряду. На підставі рішення сейму його разом із декількома сподвижниками було страчено у Варшаві.

У подальшому, влада не усунула реальних причин, які спонукали козаків підіймати повстання. В 1637 – 1638 роках їх очолювали Павло Бут (Павлюк), Яків Острянин (Остряниця), Карпо Скидан та Дмитро Гуня.

Повстання під проводом гетьмана нереєстрового козацтва. *Павла Бута (Павлюка)* стало сигналом для масових селянських виступів проти шляхти на Лівобережжі. Велика польська армія гетьмана М. Потоцького в грудні 1637 р. завдала під Кумейками поблизу Черкас нищівного удару козацьким і селянським загонам. Військо Павлюка зазнало поразки, а його самого було страчено.

Весною 1638 р. боротьба продовжується під проводом новообраного гетьмана нереєстрового козацтва *Яківа Острянина (Остряниця)*. У березні військо виступило із Січі та намагалось знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні військо Я. Острянина перемогло велике польське військо під Говтвою. Але сили були нерівними, до коронного війська приєдналися війська гетьмана М. Потоцького та загони магната Я. Вишневецького.

У травні 1638 року повстанці зазнали невдачу під Лубнами, а в червні – біля села Жовнин (нині Черкаська область). Втративши надію на успіх, гетьман із невеликим загonom переправився через річку Сула й дістався території Московської держави.

Козаки, що залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Дмитром Гунею. Він відійшов на південь і створив укріплений

табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але не змогли протистояти переважаючим силам та зазнали поразку.

Після повстання козацтво змушене було визнати постанову польського сейму «Ординацію Війська Запорозького реєстрового» (весна 1638 р.). На її підставі козаків позбавляли частини давніх прав і вольностей, втеча до козаків каралася смертю, на Січі розміщувалася військова коронна залога.

Наступні десять років козацькі виступи не спостерігалися, що дало підстави полякам назвати цей період «часом золотого спокою». Проте «спокій» супроводжувався значними руйнаціями на українських землях. У процесі ліквідації повстань каральні загони винищували не тільки його учасників, але й мирне населення – жінок, дітей, літніх людей. Козацтво мусило передати полякам артилерію, корогви, булави, усі військові відзнаки та позбавлялося самоврядування. На його чолі стояв не виборний гетьман, а спеціальний комісар, призначений королем; полковниками могли бути лише польські офіцери. Козаки, не внесені до реєстру, оголошувалися кріпаками, що супроводжувалося посиленням феодальної експлуатації та національного гніту в Україні.

В історії нашого народу селянсько-козацькі повстання мають велике значення. Вони стали першим широким спільним виступом селянства, козацтва і міських низів.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття ТЕМА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СТАРОДАВНЮ ДОБУ

ПЛАН

1. Формування людської цивілізації на території України. Кам'яна доба: первісні люди та спосіб їх життя.
2. Неолітична революція: причини, характерні ознаки і наслідки.
3. Епоха енеоліту та її основні ознаки. Трипільська культура.
4. Матеріальна та духовна культура стародавнього населення України в епоху бронзи.
5. Ранній залізний вік на території України. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Їх політична, матеріальна, духовна культури.
6. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Античні міста-держави: політичний устрій, господарство, культура.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Економічні та соціальні здобутки стародавнього населення за часів палеоліту і мезоліту на теренах України.
2. Релігійні вірування та духовна культура найдавнішого населення України.
3. Праукраїнський етнос. Пам'ятки трипільської культури.
4. В. В. Хвойка – першовідкривач трипільської культури.
5. Зміни у господарському та суспільному житті населення України у добу міді.
6. Основні економічні та соціальні зрушення на території України у ранній залізний вік.
7. Основні риси культури первісного суспільства.
8. Гіпотези щодо виникнення найдавніших держав на території України.
9. Кіммерійці: політична, матеріальна та духовна культура.
10. Державний устрій, соціально-економічний розвиток, релігійні уявлення скіфів.
11. Матеріальна культура, мистецтво, релігійні уявлення сарматів.
12. Антична колонізація Північного Причорномор'я.
13. Боспорське царство: суспільний та державний лад.
14. Найдавніші поселення первісних людей на Миколаївщині.
15. Городище «Дикий Сад» – «Степова Троя» Миколаївщини.
16. Античне місто-держава Ольвія: поява, розвиток та історичне значення.

Контрольні питання

1. Схарактеризуйте особливості основних періодів розвитку первісного суспільства на території України.
2. Розкрийте сутність «неолітичної революції».

3. Чи можна вважати трипільську культуру праукраїнською?
4. Які кочові народи заселяли південь України в давні часи?
5. Охарактеризуйте давньогрецькі міста-держави Північного Причорномор'я.

Семінарське заняття
ТЕМА. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Походження та розселення східних слов'ян на території України. Історичні джерела про східних слов'ян.
2. Родоплемінна організація суспільства, господарство, вірування східних слов'ян.
3. Союзи племен східних слов'ян у VI–IX ст.
4. Зародження державності у східних слов'ян. Київське князівство.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Гіпотези та теорії походження слов'ян.
2. Походження, розселення та устрій східних слов'ян.
3. Релігійні уявлення слов'янських племен. Особливості язичницьких вірувань.
4. «Велике переселення народів» та його наслідки для населення українських земель.
5. Формування праукраїнських племен. Анти і склавини.
6. Війни слов'ян із Візантією.
7. Поява міст та виникнення передумов для формування держави у східних слов'ян.
8. Піднесення Києва. Перші князі.
9. Побут, культура та вірування праукраїнців.

Контрольні питання

1. Схарактеризуйте особливості основних періодів розселення східних слов'ян на території України.
2. Яку роль відіграли Анти у процесі формування українського народу?
3. Яке значення мало «Велике переселення народів» на теренах України в контексті загальноєвропейської історії?
4. Опишіть спосіб життя, побут та світогляд східних слов'ян.
5. Визначте етапи і особливості формування державності у східних слов'ян.

Семінарське заняття
ТЕМА. КИЇВСЬКА РУСЬ: ОСНОВНІ ЕТАПИ
ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

ПЛАН

1. Теорії походження Київської Русі. Історіографія проблеми.
2. Політична, військова та економічна діяльність перших князів Київської Русі: Олега, Ігоря, Ольги, Святослава.
3. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Святославовича (Великого). Хрещення Русі.
4. Ярослав Мудрий та його доба.
5. Соціальна структура ранньофеодальної держави та її особливості. «Руська Правда».
6. Церква в політичній системі та культурному розвитку Давньоруської держави.
7. Структура економіки Київської Русі в IX–XII ст. Розвиток землеробства, скотарства. Промисли та ремесла.
8. Зовнішня політика Давньоруської держави в X – на початку XII ст.
9. Розвиток культури Київської Русі: освіта, наука і писемність. Культова та палацова архітектура.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Теорії походження Київської Русі.
2. Політичний портрет князя Володимира Великого.
3. Хрещення Русі та його історичне значення.
4. Політичний портрет князя Ярослава Мудрого.
5. Володимир Мономах: внутрішня і зовнішня політика.
6. Міжнародні зв'язки і місце Київської Русі в історії Європи.
7. Характерні риси та особливості феномену культури Київської Русі.
8. Династичні зв'язки київських князів.
9. «Повчання дітям» Володимира Мономаха як пам'ятка педагогічної літератури Київської Русі.
10. Києво-Печерська лавра – пам'ятка архітектури світового значення.
11. Фрески і мозаїки Київської Русі як жанри образотворчого мистецтва.
12. Розвиток медицини в Київській Русі.
13. Організація військової справи в Київській Русі.

Контрольні питання

1. Які існують теорії походження династії Рюриковичів і яка з них, на Вашу думку, найбільш вірогідна?
2. Чому в 882 році князю Олегу вдалося здійснити «переворот» і посісти на київському престолі? Які були наслідки цього?
3. Чим була зумовлена внутрішня і зовнішня політика перших руських князів?

4. Визначте значення русько-візантійських угод початку-середини X ст.
5. Які причини реформ княгині Ольги і в чому полягає їх сутність?
6. На що була спрямована політика Святослава Ігоровича?
7. Чому Святослав хотів зробити Переяслав на Дунаю столицею Русі?
8. Коли вперше християнство почало проникати на територію Київської Русі? З якими діячами це пов'язано?
9. Які етапи релігійної реформи князя Володимира виділяють історики?
10. Чому Володимиру Святославичу вдалося запровадити християнство в якості державної релігії?
11. Чому Володимир отримав прізвисько «Святий»?
12. Дайте оцінку внутрішньополітичній та міжнародній діяльності Ярослава Володимировича.
13. Чому саме на період правління Ярослава Мудрого припадає найвищий розквіт Київської Русі?
14. За якого князя розпочалася кодифікація правових норм у Київській Русі і чому?
15. Охарактеризуйте еволюцію форми правління та територіально-адміністративного устрою Київської Русі.
16. Проаналізуйте соціальне становище основних верств давньоруського суспільства: князів, бояр, селян-смердів, міщан, залежних людей.

Семінарське заняття
ТЕМА. ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ
РОЗДРОБЛЕНOSTІ

ПЛАН

1. Феодальна роздробленість як об'єктивний етап розвитку Європейських держав середньовічної доби. Історіографія проблеми.
2. Політико-економічні причини децентралізації Давньоруської держави та послаблення влади київського князя.
3. Руські князівства у період феодальної роздробленості.
4. Поява монголів у Східній Європі та загарбання земель Південно-Західної Русі.
5. Встановлення золотоординського панування на території Русі. Зasadничі принципи відносин із руськими князівствами.
6. Наслідки панування Золотої Орди на українських землях.
7. Культура Русі періоду феодальної роздробленості (XIII-XIV ст.).

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Русь у період політичної роздробленості: причини і наслідки.
2. Боротьба київських князів з кочовиками Великого Степу.
3. Місце Києва й Київської землі в системі розрізнених князівств у XII – XIII ст.
4. Принципи функціонування Золотої Орди: державний та адміністративно-територіальний устрій.
5. Південно-західні руські князівства під владою Золотої Орди.

Контрольні питання

1. Чи була можливість запобігти феодальному розбрату ?
2. Якими заходами відзначився Володимир Мономах для подолання міжусобиці?
3. Чи можливе було виникнення нового центру об'єднання руських земель?
4. Чому князі не змогли дати відсіч монгольській навалі ?
5. Як виникла Золота Орда?
6. Яким чином відбувалося остаточне встановлення золотоординського панування?

Семінарське заняття
ТЕМА. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

ПЛАН

1. Політичні та державно-управлінські засади Галицького та Волинського князівств на етапі феодальної роздробленості.
2. Суспільно-політичний устрій Галицько-Волинського князівства.
3. Галицько-Волинська держава в часи правління Данила Галицького.
4. Зовнішня політика та військова справа Галицько-Волинських князів.
5. Значення Галицько-Волинської держави в історії України.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Роль Галицько-Волинського князівства як основного політичного центру всієї України у ХХІІ ст.
2. Державний лад Галицько-Волинського князівства.
3. Особливості розвитку культури Галицько-Волинського князівства.
4. «Королівство Русі» Данила Галицького.
5. Юрій II (Болеслав) Тройденевич та його внутрішня та зовнішня політика.
6. Культура Галицько-Волинської держави.
7. Соціально-історичні умови розвитку культури Галицько-Волинської Русі.
8. Розвиток освіти та літератури.
9. Архітектурні традиції західноукраїнських земель.
10. Розвиток малярства в Галицько-Волинській Русі.

Контрольні питання

1. Яким чином відбувалося об'єднання Галицького та Волинського князівств?
2. Роль коронації Данила Галицького у контексті внутрішньо-руської та загальноєвропейської політики.
3. Наведіть періодизацію політичної історії Галицько-Волинської держави.
4. Що призвело до занепаду Галицько-Волинської держави?

Семінарське заняття
ТЕМА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XIV – XVI СТ.

ПЛАН

1. Перехід українських земель під владу князівства Литовського.
2. Польська експансія на українські землі наприкінці XIV ст. Кревська унія.
3. Польсько-литовські унії XV – XVI ст. Утворення держави Річ Посполита.
4. Суспільно-політичний устрій та економічне становище українських земель у складі федеративної польсько-литовської держави.
5. Українські землі у складі Угорського королівства, Молдовського князівства та Кримського ханства в XIV – XVI ст.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
2. Литовські статuti. Судова система і судовий процес у Великому князівстві Литовському.
3. Польсько-литовська війна за українські землі в XIV ст.
4. Державний лад на українських землях у складі Речі Посполитої.
5. Правове та економічне становище феодалів і духовенства на українських землях у складі Речі Посполитої.
6. Правове та економічне становище селянства і міського населення на українських землях у складі Речі Посполитої.
7. Середньовічне місто України. Магдебурзьке право.
8. Миколаївщина від монгольського нашествия до козацької доби.
9. Соціальна структура України XIV – XVI ст.
10. Демографічні й етнокультурні процеси XIV – XVI ст. в Україні.

Контрольні питання

1. Яким чином і коли були приєднані українські землі до складу Великого князівства Литовського?
2. Оцініть політико-економічний характер влади Великого князівства Литовського на українських землях.
3. Що означав і як втілювався у життя литовський політичний принцип «Старини не рушимо, новини не вводимо»?
4. Які передумови та причини прийняття Люблінської унії? В чому її сутність?
5. Чому українські магнати виступали проти укладення Люблінської унії, а українська шляхта її активно підтримувала?
6. Чим становище українських земель у складі Великого князівства Литовського відрізнялося від їх становища у складі Речі Посполитої?
7. Дайте визначення фільварковому господарству.

8. Чому в останню чверть XV ст. різко зросла загроза Україні з південного сходу?

9. Які наслідки мали московсько-литовські війни кінця XV – початку XVI ст. для українських земель?

Семінарське заняття
ТЕМА. КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

ПЛАН

1. Процес формування українського етносу та культурно-релігійних традицій в умовах литовсько-польських реалій.
2. Берестейська церковна унія 1596 р.: причини та наслідки.
3. Роль братств у суспільно-політичному та культурному житті України у кінці XVI – на початку XVII ст.
4. Релігійні процеси в Україні у кінці XVI – першій половині XVII ст. Культурно просвітницька діяльність митрополита Петра Могили.
5. Вплив на розвиток культури України освітніх центрів: Острозької та Києво-Могилянської академій.
6. Основні етапи становлення та розвитку українських монастирів.
7. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.:
 - а) освіта і наука;
 - б) література, музика та архітектура.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Національно-культурний рух в Україні середини XIV – першої половини XVI ст.
2. Суспільно-політичне та культурне життя на українських землях у складі Речі Посполитої.
3. Церковне життя в Україні у середини XIV – першої половини XVI ст.
4. Становище Руської православної церкви у другій половині XV – на початку XVII ст.
5. Львівська братська школа як осередок освіти і демократичних традицій.
6. Києво-Могилянська колегія перший вищий навчальний заклад України.
7. Пересопницьке Євангеліє як пам'ятка літератури і образотворчого мистецтва XVI століття.
8. Традиції книгодрукування в Україні у XVI – першій першої половини XVII ст.
9. Українська ікона XIV – початку XVII ст.
10. Традиції українського вертепу.
11. Медична освіта та видатні лікарі XV – першої половини XVII ст.
12. Полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. як пам'ятник політичної думки в Україні.

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність, значення та наслідки Берестейської унії для українських земель?

2. Які причини заснування братських шкіл на українських землях та яка система освіти в них існувала?

3. З якими прізвищами пов'язана поява друкарства і які перші друковані книги побачили світ на теренах України?

Семінарське заняття
ТЕМА. КОЗАЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Історичні передумови та причини виникнення українського козацтва.
2. Теорії походження козацтва та їх узагальнення в історичній науці.
3. Соціальна стратифікація українського козацтва. Основні етапи формування козацького стану.
4. Господарство, побут, звичаї козацького стану в Україні.
5. Утворення реєстрового козацтва та його правове становище. Роль козацтва у військових протистояннях Речі Посполитої.
6. Еволюція державницьких поглядів українського козацтва.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Кримське ханство і Україна друга половина XV – перша половина XVI ст.).
2. Колонізація півдня: шляхетська, королівська, селянська, козацька.
3. Економіка та побут українського козацтва.
4. Козацтво – провідна соціально-політична сила України в першій половині XVII с.
5. Роль та місце козацтва у становленні української державності.
6. Козацтво на території Степового Побужжя.
7. Українське козацтво і фольклор.
8. Українське козацтво в літературі та музиці.
9. Українське козацтво в образотворчому мистецтві.

Контрольні питання

1. Які існують теорії походження українського козацтва? Яка з них, на Вашу, думку найбільш вірогідна?
2. Кого із реальних історичних постатей вважають засновником козацтва?
3. Які джерела формування українського козацтва?
4. Яке значення термінів «козак» і «козакувати»?
5. Чому українське козацтво виникло саме наприкінці XV ст.? Що стало поштовхом до його активізації?
6. Назвіть причини появи «реєстрового козацтва».
7. Охарактеризуйте відносини «реєстрового козацтва» та центральної влади Речі Посполитої.

Семінарське заняття
ТЕМА. ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

ПЛАН

1. Утворення Запорізької Січі та її роль у формуванні української державності.
2. Запорізька Січ: воєнно-політичний та соціально- економічний устрій (XVI – середина XVII ст.).
3. Організація військової справи запорізького козацтва: військова тактика, еволюція озброєння.
4. Військово-політична діяльність гетьмана П. Конашевича Сагайдачного. Хотинська війна 1620 – 21 рр.
5. Роль українських козаків у міжнародних відносинах XVI – першої половини XVII ст.
6. Визначальні риси релігійності запорізьких козаків.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Виникнення Запорізька Січ. Дмитро Вишневецький.
2. Військова символіка та клейноди Запорізької Січі.
3. Морські походи запорізьких козаків на початку XVII ст. Тактика козаків у морських походах. Судна, озброєння.
4. Запорізька Січ, як військово-політичний чинник у християнсько-мусульманському суспільстві.
5. Боротьба козаків із турецько-татарськими нападниками.
6. Повсякденне життя за звичаї запорожців.
7. Процедура прийняття у козаки.
8. Релігійне життя запорожців.
9. Обряди та звичаї запорізьких козаків
10. Лицарські ідеали та етнічна свідомість запорізьких козаків.

Контрольні питання

1. Чому центром козацтва стало Запоріжжя?
2. Кого із реальних історичних постатей вважають засновником Запорізької Січі?
3. Охарактеризуйте демократичні засади запорізької громади.
4. Якою була військово-політична структура управління Війська Запорізького? Чи можна її вважати демократичною республікою?
5. Визначте історичну роль Запорізької Січі в житті українського народу ?

Семінарське заняття
ТЕМА. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ
КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

ПЛАН

1. Соціально-економічне становище населення України в кінці XVI ст.
2. Козацько-селянських повстання 90-х рр. XVI ст. Повстання К. Косинського, С. Наливайка та Г. Лободи.
3. Козацькі рухи 20–30-х років XVII ст.: Марко Жмайло, Тарас Федорович (Трясило), Іван Сулима.
4. Народні повстання 1637-1638 рр. Ординація Війська Запорізького реєстрового.
5. Причини поразки та історичне значення козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.

Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Козацько-селянські повстання та їх керівники (кінець XVI – початок XVII ст.):
 2. Криштоф Косинський.
 3. Северин Наливайко.
 4. Марк Жмайло.
 5. Тарас Федорович (Трясило).
 6. Іван Сулима.
 7. Козацько-селянські повстання 1637-38 рр.:
 8. Павла Бута (Павлюка).
 9. Я. Острянина (Остряниці).
 10. Дмитра Гуні.
 11. Культура України кінця XVI – початку XVII ст.

Контрольні питання

1. Надайте порівняльну характеристику козацьких повстань (кінець XVI – початок XVII ст.).
2. Які наслідки козацьких повстань 1691 – 1696 рр.?
3. Чому козацькі виступи проти Речі Посполитої не досягали своєї мети?
4. Визначте заходи польського уряду, які спрямовувалися на придушення національно-визвольного руху.
5. Проаналізуйте причини козацько-селянських повстань 1620 – 1630 х рр. та які наслідки вони мали?
6. Значення козацько-селянських повстань для подальшої долі України у другій половині XVII ст.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ

До нової ери	(До нашої ери)
1 млн.–10 тис.	Палеоліт
1 млн. – 150 тис.	Поява первісних людей на території сучасної України (архантроп)
150–35 тис.	Становлення людей неандертальського типу на території України
бл. 35 тис.	Становлення людей кроманьйонського типу на території України
IX–VII тис.	Мезоліт
VI–IV тис., початок	Неоліт
IV–III тис.	Енеоліт. Розселення племен трипільської культури на території України
II–I тис.	Бронзовий вік Початок етногенезу слов'ян
I тис.	Залізний вік
IX–III ст.	Кримський півострів. Розселення таврів
IX–VII ст.	Розселення кіммерійців між Дністром і Доном, а також на Кримському і Таманському півостровах. Державне утворення Кіммерія
VII ст.	Початок грецької колонізації Північного Причорномор'я.
VII–III ст.	Межиріччя Дону і Дунаю. Скіфська держава – Велика Скіфія зі столицею на Нижньому Дніпрі (Кам'янське городище)
514	Війна скіфів з персидським царем Дарієм I
V ст. до н.е.–	Керченський півострів, Приазов'я. Об'єднання античний міст.
IV ст. н.е.	Боспорське царство
339	Розгром скіфського царя Атея військом Філіпа Македонського. Занепад скіфської держави
III ст. до н.е.–	Північне Причорномор'я, межиріччя Дніпра і Дністра.
III ст. н.е.	Вторгнення сарматських племен. Державне об'єднання Сарматія
III ст. до н.е.–	Скіфська держава у Нижньому Подніпров'ї та Криму – Мала Скіфія (столиця – Неаполь Скіфський)
IV ст. н.е., початок	
Нова ера	(Наша ера)
I–II ст.	Перші згадки про слов'ян-венедів у творах римських учених – Пллінія, Тацита, Птолемея
II ст. – кін. IV ст.	Північне Причорномор'я, Крим. Готи. Державне об'єднання Гетика
II–V ст.	Межиріччя Дніпра і Дністра. Розселення землеробських племен черняхівської культури

375	Північне Причорномор'я. Вторгнення гунів. Розгром Боспорського царства, готів, і Малої Скіфії
IV–VII ст., початок	Подністров'я, Побужжя, Подніпров'я, басейн Сіверського Дінця. Розселення слов'янських племен антів. Антський союз
476	Падіння Західної Римської імперії під натиском гунів і готів
V ст., кінець – VI ст., перша пол.	Поява укріпленого городища на території сучасного Києва
568–635	Слов'яно-аварські війни. Аварський каганат
VI–VII ст.	Південь Прип'ятського басейну, р. Тетерів, верхів'я Бугу, Дністра, Пруту і Закарпаття. Розселення слов'янських племен склавинів
	Волинь, Правобережжя Дніпра. Утворення дулібського союзу племен
602	Остання писемна згадка про антів
VII–IX ст., перша половина	Середнє Подніпров'я. Державне об'єднання «Русь» або «Руська земля» з центром у Києві (союз племен полян, сіверян та уличів)
IX ст., перша половина	На території східних слов'ян існувало три політичних центри – Куявія, Славія, Артанія
860	Прийняття князем Аскольдом християнства
860–866	Походи військових дружин київського князя Аскольда на Візантію
862–879	Правління варязького князя Рюрика в ільменських слов'ян
860-ті	Просвітницька місія братів Кирила (Костянтина) і Мефодія у Великій Моравії і Паннонії
882	Захоплення Києва варязькою дружиною Олега. Вбивство князя Аскольда. Початок правління у Києві династії Рюриковичів
882–912	Правління князя Олега на Русі
907	Похід 80-тисячного війська київського князя Олега на Константинополь
912–945	Князювання Ігоря на Русі. Підкорення повсталих племен древлян і уличів
945–964	Регентство княгині Ольги
964–972	Князювання Святослава
980–1015	Князювання Володимира Великого
988	Запровадження християнства в Київській Русі
1019–1054	Князювання Ярослава Мудрого
30-ті роки XI ст.	Створення «Правди Ярослава» – збірника норм давньоруського права
1037–1050	Написання Іларіоном «Слова про закон і благодать»
1051	Заснування Києво-Печерського монастиря
1068	Перший великий напад половців на Русь і розгром ними

	руського війська на р. Альті
1072	Складання збірника норм давньоруського права – «Правди Ярославичів»
1097	Князівський з'їзд у Любечі
1113	Укладення монахом Нестором першої редакції літописного зведення – «Повісті временних літ»
1113–1125	Князювання Володимира Мономаха
1125–1132	Князювання Мстислава Володимировича. Останній період політичної єдності Київської Русі
1142	Об'єднання князем Володимиром Володаревичем сусідніх земель в єдине Галицьке князівство з центром у Галичі
1152–1187	Князювання у Галичі Ярослава Осмомисла
1169	Взяття Києва військом ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського
1170–1205	Князювання у Володимирі Романа Мстиславовича
1185	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців
	Створення «Слова о полку Ігоревім»
1187	Перша згадка в «Іпатіївському літописі» назви «Україна» стосовно Переяславської, Чернігівської та Київської земель
1189	Друга згадка в літописі назви «Україна» щодо Галичини, Покуття та Подністров'я
1199	Об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицької і Волинської земель та утворення Галицько-Волинського князівства
1205	Загибель князя Романа Мстиславовича під час походу в Польщу
1213	Третя згадка в літописі назви «Україна» стосовно Червенських міст
1223	Поразка руських дружин і половецького війська в битві на річці Калці
1237–1240	Монгольська навала на Русь
1238	Утвердження князя Данила Галицького в Галичині
1239	Напад навесні монголо-татар на порубіжні руські землі. Оборона й падіння Переяслава. Облога і взяття у жовтні Чернігова. Вторгнення завойовників наприкінці року у Крим
1240, 6 грудня	Взяття монголо-татарами Києва
1242	Утворення в пониззі Волги Золотої Орди зі столицею в м. Сарай
1245	Визнання князем Данилом Галицьким васальної залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди
1264	Смерть князя Данила Галицького
	Утворення Литовської держави
1303	Створення Галицької митрополії

1324–1340	Князювання в Галицько-Волинській державі Юрія II Болеслава
1340	Початок воєн між Польщею і Литвою за галицькі та волинські землі
1347	Рішення патріаршого собору в Константинополі про ліквідацію Галицької митрополії
1350–1352	Боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за волинські землі
1359	Утворення Молдавського князівства. Приєднання Шипинської землі (Буковини)
1362	Перемога литовсько-руського війська над золотоординськими формуваннями біля Синіх Вод на Поділлі
1377–1434	Правління у Литві князя Ягайла Ольгердовича (з 1386 – польський король)
1385	Кревська унія між Литвою і Польщею
1387	Остаточне приєднання Галичини до Польського королівства
1392–1430	Князювання у Литві Вітовта
1399, 12 серпня	Поразка литовсько-руської армії Вітовта у битві з ординцями на річці Ворсклі
1410, 14 липня	Поразка Тевтонського ордена від об'єднаного війська поляків, литовців, українців та білорусів під Грюнвальдом у Східній Пруссії
1413	Городельська унія між Литвою та Польщею
1430–1432	Князювання у Великому князівстві Литовському Свидригайла Ольгердовича
1434	Остаточне приєднання Західного Поділля до Польського королівства
1440–1452	Правління у Волинському князівстві Свидригайла Ольгердовича
1440–1455	Правління Олелька (Олександра) Володимировича у Київському князівстві
1449	Утворення Кримського ханства
Близько 1450–1494	Життя і діяльність Юрія Котермака (Дрогобича)
1452	Ліквідація Волинського князівства
1453	Остаточне завоювання турками Візантії. Падіння Константинополя.
1455–1470	Правління Семена Олельковича у Київському князівстві
1458	Остаточне відокремлення Київської митрополії від Московської
1462–1505	Правління у Московському князівстві Івана III. Утворення Московської централізованої держави
1471	Остаточна ліквідація Київського князівства
1480	Остаточне звільнення Московської держави від

	золотоординського іґа
1499	Документальна згадка про козаків у грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича
1503	Приєднання до Московської держави Чернігово-Сіверщини
1508	Виступи української та білоруської знаті на чолі з князем М. Глинським
1526	Загарбання Закарпаття Трансільванією
1528–1608	Роки життя князя Костянтина Острозького
1529	Перший Литовський статут
1534	Заснування Ігнатієм Лойолою католицького чернечого ордену єзуїтів
1552–1556	Заснування Запорозької Січі
1556–1561	У Троїцькому монастирі с. Пересипниця на Волині перекладено з церковнослов'янської на староукраїнську мову Євангеліє
1557	«Устава на волоки» і волочна поміра
1558–1583	Лівонська війна
1566	Другий Литовський статут
1569	Люблінська унія. Утворення федеративної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Перехід під владу Польщі Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а також Підляшшя
1572	Початок реєстрового козацького війська
1574	Видання у Львові друкарнею Івана Федорова першої друкованої книги в українських землях – «Апостол»
1577	Похід запорозьких козаків під проводом Івана Підкови у Молдавію
1581	Острог. Видання Іваном Федоровим Біблії (Острозька Біблія) – першого повного видання її церковнослов'янською мовою
1585	Заснування Успенського православного братства у Львові
1587	Вихід друком першого полемічного твору ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного»
1588	Третій Литовський статут
1588–1615	Громадська і культурницька діяльність Івана Вишенського
1591–1593	Козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського
1594–1596	Козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка
Близько 1595 – 1657, 27 липня	Життя і діяльність Богдана Хмельницького
1596,	Уніатський та православний собори у Бересті.
6–10 жовтня	Берестейська унія
1615	Заснування Богоявленського православного братства і школи у Києві
1616	Похід запорозьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу

1616–1622, 10 квітня	Гетьманування П. Сагайдачного
1617	Заснування Чеснохрестського православного братства у Луцьку
1618, 1 грудня	Укладення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою, за яким до Речі Посполитої відійшла Чернігово-Сіверщина
1620, листопад– грудень	Відновлення православної митрополії, ліквідованої у 1596 р. Висвячення єрусалимським патріархом Феофаном митрополитом Йова Борецького
1621, серпень– вересень	Бої польсько-козацького війська з турецьким під Хотиним
1625–1638	Хвиля козацько-селянських повстань під проводом М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, П. Бута (Павлюка), Я. Острянина та Д. Гуні
1632	Початок діяльності Києво-Могилянського колегіуму Варшава. Ухвалення польським сеймом «Статей про заспокоєння грецької віри», за якими урівнювалися уніатська і православна церкви
1632–1647	Поставлення митрополитом київським Петра Могили
1634, 14 червня	Укладення між Московською державою і Річчю Посполитою Полянівського мирного договору, за яким до Речі Посполитої відійшли Смоленщина та Чернігово-Сіверщина
1638, 24 листопада	Козацька рада в урочищі Маслів Став. Ухвалення «Ординації війська запорозького реєстрового»

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Абсолютизм – форма державного правління, в якій монарху належить необмежена верховна влада. Для абсолютизму характерний високий ступінь централізації та існування розгалуженого бюрократичного апарату.

Автокефалія – система організації Православної церкви, що полягає у цілковитій автономії помісних церков. У світі існує 15 автокефальних православних церков на чолі з патріархами чи митрополитами.

Автократія – політичний режим з необмеженим, безконтрольним повновладдям однієї особи.

Автохтон – місцевий, корінний.

Аграрні реформи – державні заходи, спрямовані на зміни землеволодіння і землекористування.

Археологія – наука, що вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей – речовими (археологічними) пам'ятками культури.

Баскак – намісник хана Золотої Орди у підвладних країнах у другій половині XIII – на початку XIV ст.

Булава – один з клейнодів у реєстровому козацькому війську на Запорозькій Січі та в Гетьманщині. Головна ознака влади гетьмана та кошового отамана. Мала форму кулі на палиці, виготовлялась найчастіше зі срібла, інколи була позолочена та оздоблена коштовним камінням.

Бунчук – козацька військова регалія у вигляді палиці з кулею, над якою прикріплювалися китиці або волосся з хвоста коня чи тура. Був ознакою влади гетьмана (на Запорожжі – кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорозькому.

Вандалізм – дике руйнування матеріальних і культурних цінностей.

Варяги – давньоруська і візантійська назва жителів Скандинавії. У Західній Європі відомі під назвою нормани.

Велес (Волос) – язичницький бог. Покровитель достатку, скотарства і торгівлі в Київській Русі.

Військо Запорозьке низове – офіційна назва Запорозької Січі та її війська.

Військо Запорозьке низове, реєстрове – офіційна назва реєстрового козацтва, яке перебувало на службі у польського короля.

Віче – народні збори в Давньоруській державі, що беруть початок з племінних зборів у слов'ян.

Волхви – служителі язичницького релігійного культу в Київській Русі.

Вотчина – одна з форм феодалної земельної власності; родова власність, яку передавали у спадок.

Генеральний бунчужний – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук – один із символів гетьманської влади. Виконував важливі доручення гетьмана.

Генеральний військовий суд – найвища урядова судова установа Гетьманщини, підпорядкована безпосередньо гетьману. Розглядав кримінальні справи.

Генеральний обозний – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Вважався першою особою після гетьмана.

Генеральний осавул – одна з вищих посадових осіб в Гетьманщині. Існувало дві посади осавула: старший і молодший. Відповідав за військову підготовку козаків, охороняв гетьманську булаву, був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, брав участь у переговорах з іноземними послами тощо.

Генеральний писар – вища службова особа в Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.

Генеральний підскарбій – вища службова особа в Гетьманщині. Відав державною скарбницею, керував збиранням податків тощо.

Генеральний Секретаріат – виконавчий орган Центральної Ради, уряд України в період між I і IV Універсалами (червень 1917 – січень 1918 рр.).

Генеральний суддя – вища службова особа в Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд.

Генеральний хорунжий – представник генеральної старшини, входив до складу гетьманської адміністрації. Офіційний обов'язок – охорона головного прапора (хоругви) козацького війська. Виконував обов'язки ад'ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.

Гетьманщина – загальноприйнята в науковій літературі назва української козацької держави, яка утворилася в результаті Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Офіційна назва держави – Військо Запорозьке. В офіційних документах царського уряду – Малоросія.

Дажбог – у східних слов'ян бог Сонця, світла і вогню, син Сварога. Згодом став богом жнив, добра і достатку.

Дике поле – історична назва українських і південноросійських степів між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Дніпра та Десни.

Династія – кілька монархів з одного й того ж роду, які змінюють один одного на престолі з правом успадкування.

Дружина – збройні сили в Київській державі, які були постійним військом князя.

Закупи – категорія напіввільних людей в Київській Русі, які брали у землевласників позику («купу») і за це повинні були виконувати феодалні повинності.

Зимівник – назва хутора у запорозьких козаків, що являв собою велике господарство, в якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо.

Ізгої – особи в Київській Русі, які за різних обставин вийшли зі свого звичайного соціального становища.

Кіш – назва Запорозької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорозького військового товариства.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління на Запорозькій Січі, який відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Клейноди – військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва.

Кобзарі – українські народні співці, які виконували історичні думи під акомпанемент кобзи.

Козацька старшина – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялась на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралась на загальній козацькій раді, полкова і сотенна – на радах полків та сотень. Полкова і сотенна старшина затверджувалась гетьманом, пізніше – російським царем.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва. Як правило, вони були різнокольоровими із зображенням святих, хрестів, зброї тощо.

Кошова канцелярія – адміністративна установа в Запорозькій Січі. Очолював військовий писар.

Кошовий отаман – виборна службова особа на Запорозькій Січі, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сот козаків. Очолював курінний отаман.

Літописи – історичні твори в Київській Русі, в яких розповіді велись за роками. Розповіді про події кожного року починалися словами «в літо», тобто, у рік.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця на Запорозькій Січі. Очолював полковник, який зосереджував в своїх руках військову, адміністративну, судову та фінансову владу.

Перун – головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період. Бог грому і блискавки, йому також поклонялися як покровителю природи і землеробства.

Полюддя – щорічний об'їзд князя з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини; данина невизначеного розміру.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список – реєстр.

Рядовичі – категорія залежних людей в Київській державі. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

Сварог (Саварог) – головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню.

Січова Рада – загальна військова рада на Запорозькій Січі. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі.

Тризуб – геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів.

Уділ – складова частина великих князівств на Русі, що управлялася членом великокнязівської сім'ї.

Удільні князівства – княжі володіння, що утворилися внаслідок розпаду Київської Русі і перетворилися на окремі державні утворення.

Універсали – державні документи XV–XVIII ст. Мали характер маніфесту, наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді – полковниками та представниками генеральної старшини.

Феодал – землевласник (власник феодал) в епоху Середньовіччя, що експлуатував залежних від нього селян.

Холопи – категорія залежного населення в Київській Русі, яке за своїм правовим становищем було близьким до рабів.

Християнство – одна із світових релігій, що має три основні напрями:

католицизм, православ'я та протестантизм, а також багато сект. Спільним для всіх напрямів християнства є віра в Ісуса Христа як боголюдину, рятівника світу.

Чайка – військовий човен запорозьких козаків у XVI–XVII ст.

Челядь – назва залежного населення в Київській Русі. До IX ст. вживалась для означення рабів у стані патріархального рабства.

Язичництво – політеїзм, віра в багатьох богів, що уособлювали сили природи. Поряд з ними вшановувались духи, демони тощо.

Ярило – один з богів у східних слов'ян, бог Сонця, весни, родючості та кохання.

Ярлик – грамота ханів Золотої Орди, що надавала право на управління окремими князівствами або областями, підкореними монголами.

Ясир – бранці, захоплені татарами під час розбійницьких нападів на українські землі.

ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

I рівень

1. Найдавніші сліди архантропів на території України знайдено:

- а) на Донеччині; б) на Київщині; в) у Закарпатті.

2. Колектив родичів, які вели спільне господарство, спільно користувалися продуктами своєї діяльності і жили разом, має назву:

- а) первісне стадо; б) родова община; в) плем'я.

3. Зміст «неолітичної революції» полягав у переході людини:

- а) від збиральництва до мисливства;
б) від відтворюючого до привласнюючого господарства;
в) від привласнюючого до відтворюючого господарства.

4. Трипільська археологічна культура на території України існувала у:

- а) 1 тис. до н. е.; б) 4–3 тис. до н. е.; в) 3–4 ст. н. е.

5. Давніх слов'ян I–II ст. н. е. історики Пліній, Тацит і Птоломей називали:

- а) антами; б) венетами; в) склавинами.

6. Знак, викарбуваний на золотих та срібних монетах князя Володимира Великого, мав назву:

- а) хрест; б) тризуб; в) посох.

7. Княгиня Ольга правила на Русі у:

- а) 864–878 рр.; б) 945–964 рр.; в) 960–988 рр.

8. Дружиною французького короля Генріха I була донька Ярослава Мудрого:

- а) Анастасія; б) Анна; в) Єлизавета.

9. Галицьке і Волинське князівства об'єдналися в одну державу у:

- а) 1199 р.; б) 1205 р.; в) 1238 р.

10. Місто Львів було засноване князем Данилом Галицьким у:

- а) 1238 р.; б) 1256 р.; в) 1264 р.

11. Останній галицько-волинський князь Юрій II Болеслав правив у:

- а) 1301–1308 рр.; б) 1264–1301 рр.; в) 1325–1340 рр.

12. Під час облоги Києва монголо-татарами останні захисники міста загинули під руїнами:

- а) Десятинної церкви;
б) Києво-Печерського монастиря;
в) собору Святої Софії.

13. Золотоординське панування в Україні було ліквідовано внаслідок розгрому литовським князем Ольгердом монголо-татар біля р. Сині Води у:

- а) 1240 р.; б) 1362 р.; в) 1471 р.

14. Великі землевласники, представники давніх князівських та боярських родів, які сформували замкнену аристократичну верству в Литві та Польщі й обіймали вищі державні посади:

- а) бояри; б) дворяни; в) магнати.

15. Кревську унію було укладено у:

- а) 1340 р.; б) 1385 р.; в) 1413 р.

II рівень

1. Визначити відповідність між грецькими містами-державами та територіями їхнього розташування:

- 1) поблизу сучасного Севастополя у південно-західній частині Криму;
- 2) на території міста Керч;
- 3) сучасне місто;
- 4) неподалік сучасного міста Миколаєва на Бузькому лимані;
- 5) на Таманському півострові;
- 6) у гирлі Дністра, сучасний Білгород-Дністровський.

- а) Тіра; в) Херсонес; д) Пантікапей;
б) Ольвія; г) Феодосія; ж) Фанагорія.

2. Розташувати у хронологічній послідовності племена, які перебували на території України:

а) авари;	в) гуни;	д) сармати;
б) скіфи;	г) готи;	е) кіммерійці.

3. Визначити відповідність між київськими князями та роками їх правління:

1) Ольга;	а) 945–964 рр.;
2) Ігор;	б) 1019–1054 рр.;
3) Олег;	в) 882–912 рр.;
4) Ярослав;	г) 964–972 рр.;
5) Володимир;	д) 912–945 рр.;
6) Святослав.	е) 980–1015 рр.

4. Визначити відповідність між подіями та роками, коли ті відбувалися:

1) заснування Львова;	а) 1254 р.;
2) коронація Данила Галицького;	б) 1240 р.;
3) загибель Романа Мстиславича;	в) 1205 р.;
4) оборона Києва від монголів.	г) 1256 р.

5. Визначити відповідність між поняттями та їх тлумаченнями:

1) картина, написана фарбами на вогкій штукатурці;	а) князь;
2) правитель у монголів;	б) дружина;
3) правитель у східних слов'ян;	в) варяги;
4) північні племена, які нападали на слов'ян;	г) печеніги;
5) загін воїнів, об'єднаних навколо князя;	д) фреска;
6) кочові племена, що селилися між Дунаєм і Волгою.	е) хан.

6. Розташувати події у хронологічній послідовності:

а) утворення Кримського ханства;	в) Грюнвальдська битва;
б) Кревська унія;	г) Люблінська унія.

7. Розташувати події у хронологічній послідовності:

- а) утворення Речі Посполитої;

- б) повстання під проводом Криштофа Косинського;
- в) завоювання турками-османами Константинополя;
- г) гетьманування Петра Сагайдачного.

8. З-поміж наведених суджень про наслідки князівських усобиць у Київській Русі визначити правильні:

- а) занепад господарського життя і рівня доходів киян;
- б) зниження обсягів торгівлі з Візантією;
- в) припинення династії Рюриковичів;
- г) зменшення політичного впливу й авторитету великого київського князя;
- д) зростання ролі боярства у давньоруському суспільстві;
- є) посилення впливу міст на політичне життя Русі;
- ж) посилення впливу селян-смердів на політичне життя Русі;
- з) постійні напади кочівників на руські землі.

9. З-поміж наведених суджень про причини успіхів Литви в її експансії на землі Русі визначити правильні:

- а) Литва не проводила культурно-національної та релігійної експансії, а навпаки, переймала руські звичаї та релігію;
- б) Литва виступала як захисниця цих земель від монголо-татар;
- в) Польща надала Литві суттєву підтримку, допомогла забезпечити порядок на приєднаних територіях;
- г) литовські володарі дотримувалися правила «старовини не порушувати, а новини не вводити»;
- д) русичі за своєю ментальністю були схильні до іноземного панування, не вміли навести порядок у власній державі;
- є) Литва мала добре вивчену велику армію, яка й змусила русичів підкоритися.

ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СТАРОДАВНЮ ДОБУ

Давньогрецький історик Геродот про племена скіфів

Геродот. Історії в дев'яти книгах.
– К., 1993. – С. 181, 184–185, 203–204.

«Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. їхня країна була пустелею, і перша людина, що там з'явилася, була такою, що звалася Таргітаєм. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борисфена (Дніпро). Від них походив Таргітай, і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Першим побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився, і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже, так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло, і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

Отже, як кажуть, від Ліпоксая походять ті скіфи, плем'я яких називається авхатами, від середнього брата, Арпоксая, ті, що називаються катіарами і траспіями і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами, а всі вони разом, як кажуть, називаються околотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву «скіфи» їм дали елліни.

Геракл, коли він гнав Геріонових бугаїв, прибув до цієї країни, де тепер мешкають скіфи і яка тоді була пустельною.

І там в одній печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівою, а наполовину змією; до сидниць її тіло було жіночим, а нижче – зміїним. Він, побачивши її, здивувався і спитав її, чи не бачила вона десь його коней, що зникли.

Нарешті, вона віддала йому їх і сказала: «Цих коней, що прийшли сюди, заради тебе я врятувала, а ти винагородив мене за мою послугу; від тебе я зачала трьох синів».

Коли народилися сини, вона спершу дала їм імена: першого назвала Агатірсом, другого Гелоном, а останнього – Скіфом.

...Від пристані борисфенітів (Ольвія розташована посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, де калліппіди, які є напівелліни і напівскіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник, і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи-орачі, що сіють пшеницю не

для їжі, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія (так називали річки Південний Буг та Кубань) на заході від Борисфена.

А як перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея (плавні в нижній течії Дніпра), а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борисфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап (річка Ворскла), а на півночі на відстані, якщо пливати одинадцять днів, там джерела Борисфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

...На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра (річка Молочна).

За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Тавріки, а на схід – до рову, що... прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері (Азовське море), що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда (Дон). Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлени, це вже інша народність, не скіфська. Вище меланхленів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

...Починаючи від Істру (Дунай), я опишу скіфську країну щодо її розміру, як вона тягнеться вздовж моря. Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямі до півдня і південного вітру аж до міста, яке називається Каркінітіда (на березі Арабатської затоки). Звідти і далі країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до півострова, що називається Скелистим. Скіфія обмежується з двох боків морем, морем із південного боку і морем із східного боку, точно так, як і Аттіка...

Отже, від Тавріки на північ від таврів і на схід аж до моря живуть уже скіфи і ще в краях на сході від Кіммерійського Боспору і від Маєтідського озера до ріки Танаїду, що вливається саме в це озеро. Отже, від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі – народом неврів і після нього – андрофагів і, нарешті, – меланхлайнів.

Отже, Скіфія, має чотирикутну форму, і дві її сторони, що скеровані до моря, одна, яка від узбережжя заходить у глиб материка, та ніша, яка тягнеться вздовж моря, за розміром є однакові. Від Істру до ріки Борисфену десять днів шляху і ще десять від Борисфену до озера Маєтиди. А сторона Скіфії від моря в середину країни до меланхлайнів, що живуть на півночі від Скіфів, становить двадцять днів шляху. Одноденний шлях за моїм підрахунком дорівнює двомстам стадіям. На основі цього підрахунку сторони Скіфії поперечні становлять чотири тисячі стадій, а повздовжні, що йдуть у середину країни, мають також стільки стадіїв. (Стадій – одиниця довжини, в основу якої лягла відстань від старту до фінішу в так званому простому бігу на Олімпійських іграх. Довжина стадія у різних містах і в різні часи дорівнювала від 184 до 192 метрів. Так званий античний або грекоримський стадій дорівнював 177,6 м.)».

Охарактеризуйте державний устрій, соціально-економічний розвиток скіфів за уявленнями давньогрецького історика Геродота.

Давньогрецький історик та географ Страбон про грецькі колонії в Північному Причорномор'ї та скіфську державу

Перекладено за: Страбон. Географія в 17 книгах. – М., 1964. – Кн. 7. – С. 284.

Великий Херсонес за формою і розміром подібний до Пелопоннесу.

Херсонесом володіють правителі Боспору, хоча вся ця область спустошена безперервними війнами. Раніше вони володіли лише невеликою частиною країни біля гирла Меотиди і Пантікапея до Феодосії, а більшу частину (країни) до перешийка і Каркінітської затоки (Арабатська затока) займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також майже вся область за перешийком до Борисфену звалася Малою Скіфією. Однак через те, що безліч людей з Малої Скіфії переправлялись через Тірас й Істр і поселялись у тій країні, значна частина Фракії теж дістала назву Малої Скіфії, фракійці тим більше, що поступилися пришельцям, почасти примушувані силою, почасти ж унаслідок поганої якості ґрунту, бо більша частина цієї країни болотиста.

Крім гористої приморської області, що розкинулася до Феодосії, вся решта Херсонесу становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно родючу, особливо багату на хліб. В усякому разі земля, зорана абияк будь-яким лемешем, дає врожай у 30 мір... Народність херсонесців називалась «георгами» (хліборобами) в буквальному розумінні цього слова, тому що скіфське плем'я, яке жило вище них, було кочовим, споживало в їжу не тільки м'ясо взагалі, особливо конину, а також сир з кумису, свіже і кисле молоко.

Охарактеризуйте уявлення Страбона про грецькі колонії в Північному Причорномор'ї та скіфську державу

ТЕМА 2. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

З книги візантійського історика Прокопія Кесарійського «Війна з готами» про життя і побут слов'янських племен

*Перекладено за: Прокопий Кесарийский.
Война с готами. – М., 1996. – С. 260–251.*

«Ці племена, склавини й анти, не управляються однією людиною, але з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), і того всі справи, чи щасливі чи лихі, вважаються спільними. І в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх, і жертвують биків, і здійснюють інші священні обряди. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не загинуть, жертву богу, і врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупках, на великій відстані одна від одної, наскільки можливо міняючи часто місце поселення.

Виступаючи на битву, ідуть здебільшого маючи в руках щити і списи, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки (хітона), ані плаща, але тільки в коротких штанах, підтягнутих широким поясом на стегнах, стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою. Всі вони високі й надзвичайно міцні. Тілом і волоссям білі або золотисті, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Спосіб життя вони мають суворий і зневажають зручності, як масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті вони немовби зберігають гунські звичаї. І навіть ім'я у слов'ян та антив було спочатку одне».

Проаналізуйте життя і побут слов'янських племен за наявними уявленнями візантійського історика Прокопія Кесарійського

З книги візантійського імператора й історика Маврікія Стратега «Стратегікон» про життя і побут слов'ян

*Перекладено за: Маврикий. Тактика
и стратегия. – СПб., 1903. – С. 180–184.*

«Племена слов'ян і антив живуть спільно, і життя їхнє однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити, їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і

дощ, і неприкритість тіла, і убожество. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають в їх землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

...Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки, і стріли... В них нема спільної влади... і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапляється їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше... Битися зі своїми ворогами вони (слов'яни) люблять у місцях, порослих густим лісом, у теснінах, на обривах, з вигодою для себе користуються раптовими атаками (засідками), хитрощами, і вдень, і вночі винаходивши багато (різноманітних) способів... Будучи захоплені зненацька, вони занурювались у річку, тримаючи в роті виготовлені для цього довгі тростинки, повністю видовбані, котрі досягали поверхні води; лежачи на спині на глибині, вони дихали через них і трималися багато годин. (Такий самий маневр пізніше практикувався запорозькими козаками) ...На ворога, відпочиваючого у лісі, випускали з колод (вуликів) голодних бджіл. ...Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі й утікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

...Багато зі слов'янських дружин смерть своїх чоловіків вважають своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи життям жити вдовою. (Маврикій Стратиг, описуючи сексуальні ігри слов'янської молоді в час свят, зі здивуванням відзначав відсутність якого-небудь сорому. До одруження і хлопці і дівчата розважались на рівних.)».

Проаналізуйте життя і побут слов'янських племен за уявленнями візантійського імператора й історика Маврікія Стратега

Із «Повісті минулих літ» Походження і розселення слов'ян

*Літопис Руський. За інат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і

називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні – у Варяги, а з Варягів – і до Риму, од Риму ж – і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. ...

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом на Оці, од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть города їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Які слов'янські племена, згадані у тексті літопису, мешкали на землях сучасної України?

Звичай слов'ян

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і

срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон.

Проаналізуйте побут і вірування слов'ян.

ТЕМА 3. КИЇВСЬКА РУСЬ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

*Літопис Руський. За інат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

З «Повісті минулих літ»

Прикликання варягів. Княжіння Аскольда і Діра в Києві (IX ст.)

Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були особиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву».

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні звуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русь, чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами».

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяти русь. І прийшли вони спершу до словен, поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувор, – в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала свою назву Руська земля.

А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому – Полоцьк, тому – Ростов, другому – Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді – словени, а в Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білоозері – весь, в Муромі – мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи «Чий се город?». А вони [тамтешні жителі] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город цей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хазарам». Аскольд і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

Як пояснює літописець причини приходу до влади варягів у слов'янських землях?

«Повість минулих літ» про княжіння Олега в Києві

«У рік 6390 (882). Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з

кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз по Дніпру і, прийшовши, узяв город Любеч і посадив мужа свого.

І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське і сховавши воїв своїх, він послав посла до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків».

І вбили вони Асхольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли Аскольда на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив боярин Ольма церкву святого Миколи Мирлікійського. А Дірова могила – за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода, – триста гривень на рік заради миру, – що до смерті Ярославової давали новгородці варягам.

У рік 6391 (883). Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 (884). Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 (885). Послав Олег послів до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать».

На підставі літописного матеріалу проаналізуйте діяльність князя Олега

Договір князя Олега з Візантією від 911 року

*Літопис Руський. За інт. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

У «Літописі Руському» зберігся повний текст першого письмового договору 911 року.

«У рік 6420 (912). Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи:

«Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми (мужі) від народу руського – Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, і Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за (їхнім) велінням, і від усіх, що є під рукою його (Олега), сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хтячи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави (угоди), які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки (наша) сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіть таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх (людей), що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: (злочин) нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб (судді) мали віру до цих доказів; а коли вони йому (доказові) будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб (доказові) не вірили; а коли поклянеться (позивач) по вірі своїй – буде (такою) кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо є він імушим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить (хто кого) мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському, якщо ж той, хто так учинив, буде неімушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе (потерпілому) навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту (суми) нехай поклянеться по своїй вірі, що (ніхто) інший ніяк (не може) допомогти йому; після цього за провину хай (більше) не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки (не) прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо (туди) з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, (греки), проведемо його в Руську землю; і хай продають (руси) товар того човна; і якщо може (хто) продати що з човна, (то) ми, (греки), виволочимо їм (товар). А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, (греки), пропустимо з честю їх (і) проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято (буде з човна) що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту (їхню) країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, Що викуплять і вернуть викуплену особу в свою країну, то (хай) візьмуть ті, які (раніш) його, (полоняника), купили, (заплачену) ціну його або (те) візьмуть за нього, що вважається на торзі на (той) день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде (русин у полон) тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і (хай) оддана буде (та) ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно (цесареві вашому) на війну іти і якщо виникне вам потреба (в людях), а ці, (руси), захтять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх (не) прийде і схочуть вони остатись (на службі) у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть (там).

Про полонення русами (тих), які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще і про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих (нехай) продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, (і) нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина

і жаліються, – нехай позивають (через суд) і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий (житель) не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто (з них) помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх (тут) не матиме, хай верне (цесар) майно (його) найближчим родичам в Русь. Якщо ж (русин) учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його (хто-небудь) із русів, що (тут) торгують, (чи хто) з різних (людей), що прибувають (із Русі) в Греки і надовго (тут) залишаються. Якщо злочинець (не) повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цесареві і (нехай) схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке (саме).

На підтвердження ж і непорушність (миру, що має) бути межі вами, християнами, і (нами), руссю, цей мирний договір учинили ми, (руси), і ви, оба (цесарі), новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, (а цесар) присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив (свій договір) і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому (кому) із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий (день), а в індикт п'ятнадцятий, у рік (від) сотворіння світу 6420.

Цесар же Леон, ушанувавши послів руських дарами – золотом, і паволоками, і фюфудіями, – приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні – вінець, і гвозді, і багрянницю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свою землю з честю великою.

Послані ж Олегом послы прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межі Грецькою землею і Руською і як дійшли згоди клятви не переступати ні грекам, ні русі.

І жив Олег, мир маючи з усіма землями і княжуючи в Києві».

Похід Ігоря на древлян і вбивство його (перша половина X ст.)

У рік 6453 [945]. Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй:

«Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши на супроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростень-города в Древлянах і до сьогодні.

Ольга ж перебувала в Києві із сином своїм, малим Святославом, і кормилець його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин.

Дайте оцінку діям князя Ігоря.

З «Повісті минулих літ» про вибір віри, похід на Корсунь і хрещення князя Володимира

«У рік 6495 (987). Скликав Володимир бояр своїх і старців і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ має бути, і чудно слухати їх. А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі йому в огні горіти. Так що ви владите? Що відповісте?».

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу, і як хто служить богові».

І була до вподоби річ ця князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари (Волзька Булгарія), розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки (Візантія)».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря Василя. Цесар же спитав їх, задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він вість до патріарха Миколая, кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати

клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, й хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву святої Софії, і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, і розказуючи їм про службу богові своєму. Вони ж у зачудуванні були і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх Василій з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зізвав князь бояр своїх і старців, і мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде кожен і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас туди, де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, – не вміємо ми й сказати про се. Тільки те ми відаємо, що напевне бог їхній перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут поганями жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

У рік 6496 (988), пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастесь, – буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи її посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от один муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши їх, ви переймете воду». Володимир же, це почувши і глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се – охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир послів до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний

я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу те, що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, і послали йому вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш – не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів і спитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі». І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира послів, говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши із сестрою вашою, охрестять мене».

І послушали його цесарі, і послали сестру свою, і деяких – сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти в Русь, яку погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покайння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель і з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця посла, кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, – то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав. «Якщо буде се правда, – воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив єпископ руку на нього – він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його, многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на високому місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата – за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, деякі неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж – кажучи, що у Василеві, а другі, говорячи, ще інакше кажуть».

Визначте причини прийняття Володимиром нової віри.

Літопис руський Із «Руської правди» (XI – XII ст.)

«1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то метиться брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 40 гривень за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець, чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривень поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить батогом чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривень; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривень.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука, чи всохне, 40 гривень. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, тоді то друзі примирять.

6. Якщо палець віріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса – 12 гривень, бороду – 12 гривень.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе – 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колб'яга – то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колб'яга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, – то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, – виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня, чи зброю, чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні – за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому: моє; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п'яти днів.

15. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, кажи йому: віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками.

16. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустріне той муж холопа – може вбити його.

17. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру і захоче сховати у себе, то взяти гроші у нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

18. Якщо уб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривень, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків – 80 гривень.

19. Якщо убивають огнищанина – то община, люди відповідальні за вбивство, здійснене на їхній території.

20. Якщо убивають огнищанина біля кліті, чи біля коня, вола, корови, який це захищає, – то крадія вбивають на місці як собаку.

21. А за княжого тивуна 80 гривень. А за конюха старого біля стада 80 гривень, як постановив Ізяслав про свого конюха, якого вбили Дорогобуджівці.

22. А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривень. А за рядовичів княжих 5 гривень.

23. А за смерда і холопа 5 гривень.

24. Якщо сина годувальниці, чи годувальницю, 12 гривень.

25. А за княжого коня, якщо той з плямою, – 3 гривні; а за смердового – 2 гривні.

26. За кобилу 60 різан, а за вола гривню, а за корову 40 різан, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) 15 кун, а за лонщину (худоба на другому році) півгривні, а за теля 5 різань, за яря (ягня) – ногата, за барана – ногата.

27. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривень.

28. Якщо ж стане чоловік закривавленим чи із синцями, то не шукати йому свідків.

29. Якщо один крадій краде чи коня, чи вола, чи кліть, то гривню і тридцять різан сплатити йому; якщо ж крадіїв буде 18, то по гривні і по 30 різан сплатити...

Шлюб і розлученню по «Руській правді» передували заручини, які по особливому освячувались церквою. Заручини вважалися непорушними. Шлюб укладався шляхом здійснення релігійного обряду в церкві. Такий обряд дістав назву вінчання.

Для укладання шлюбу слід було дотримуватись таких умов: вік одружених – для чоловіка 15 років і 13 для дружини (в той же час княжич мав право свататися у 13 років, а княжна ставала нареченою у 8 років); вільне волевиявлення нареченої і нареченого і згода батьків; сторони не повинні бути пов'язані ще іншим шлюбом; вимагалось також відсутність спорідненості.

Церква не допускала укладання третього шлюбу. Шлюб міг руйнуватися, але «Руська правда» містила конкретно вказані причини для розлучення (прийняття чернецтва одним з членів подружжя; смерть чоловіка або дружини; прелюбодіяння; безвісті пропалий один з подружжя)».

ТЕМА 4. ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

*Літопис Руський. За інат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989.– С. 379–381.*

Битва руських князів з монголо-татарами на річці Калці (1223 р.)

У рік 6732 [1223]. У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти них. Але навіть хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многі [половці] побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам, [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так:

«Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі – це ж були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський та інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився, Бастин. А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж [із Києва] рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі. Всі ми посуху Дніпро перейшли, – так ото покрита вода була безліччю човнів. А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море – човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними [воєвода] Домажирич Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич.

Коли ж прибули вісті у стани, що [татари] прийшли вже поглянути на руські човни, то Данило Романович, почувши [це] і сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. І кінники, які були з ним, і багато інших князів, з ним погнали подивитись на небачену рать. Але ті одійшли, і Юрій [Домажирич] їм [князям] говорив: «Вони стрільці є». А інші казали: «Вони прості люди є, гірші половців». Юрій же Домажирич мовив: «Вони ратники є і добрі вої».

І, приїхавши [назад], вони сказали [це] Мстиславу [Романовичу], і

Юрій [про] все сказав. І промовили молоді князі: «Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!»

І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули, і рушили [всі разом] у поле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день вівторок.

І встріли татари полки руської, але стрільці руської перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаяючи, і зайняли їх скот, а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту.

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. [І] встріли їх сторожі татарські, і сторожі [ці] билися з ними, і вбитий був [воєвода] Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам [піти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружіться!»

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав [Святославич] сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав – через зависть, бо велика незгода була меж ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость – оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Святославич] курський. Кріпко вони билися, [але] інші полки [татарські] зітнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їхні стріляють сильно, повернув коня свого на втечу – через те що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму – в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого.

Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

Сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх.

Дожидаючи бог покаєння християнського, повернув їх назад на землю східну, і пустошили вони землю Тангутську, і на інші країни [ходили]. Тоді ж

і Чінгіз, хан їх, тангутами убитий був, а їх [тангутів], обманувши, [татари] потім лукавством негубили. І інші землі вони війнами, а найпаче хитрістю погубили.

Яким чином у літописі пояснюються причини поразки руських князів у битві? Яка Ваша думка з цього приводу?

З літопису про захоплення ханом Батисем Києва у 1240 р.

*Літопис Руський. За інат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

«У рік 6748 (1240). У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

Кияни тим часом захопили в них татарина, на ім'я Товрула, і той розповів їм про всю силу їх. Се були брати його, Батия, сильні воєводи: Урдюй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, і Менгу, і Куюк, – який потім вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом, – але він був не із його, Батия, роду. А першим його воєводою був Субедей-богатыр, і Бурундай-богатыр, що взяв Болгарську землю і Суздальську. І інших було без числа воєвод, що їх ми не списали тут.

І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебрі, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної.

А на завтра прийшли татари на них, і була битва межі ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його».

З Галицько-Волинського літопису про боротьбу князя Данила з татарами і Литвою

*Літопис Руський. За інат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

«...Після кременецької ж війни хана Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом Васильком і з сином Львом, послав він

воєводу Діонісія Павловича і взяв город Межибоже. А потім Данилові люди і Василькові пустошили Волохів, а Львові – Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав Данило сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі тамтешні городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддались татарам, Городеськ і городи по ріці Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна його, вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов назад, узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці з покорою до Данила.

Прислав також Миндовг посла до Данила: «Я пришлю до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возвягля, а звідти й до Києва». І призначив він строк збору коло Возвягля.

У рік 6766 (1258). Данило тоді з братом Васильком рушили до Возвяглиз великою силою, ждучи вісті од Романа і Литви. І стояв Данило на річці Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоб він оточив город і щоб ніхто ж не втік із них.

Боїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм Васильком і з сином Львом. І коли побачили це городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І Данило город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ, – то брату своєму, а то – Львові, інших – Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города Возвягля і Литва, то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні та псів, що бігали по городищу. І литовці досадували і плювали, кажучи по-своєму «Янда», призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши з собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були йому. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши їхати додому, пустошила землю Данилову, бо держали вони гнів на нього. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а цього Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Василькові люди – тисяцький Юрій Домажирич, Олекса Орішок двірський та інші – поїхали на них. Але коли вони їхали на них, то ті примчали насупротив до притоки, і кінники зіткнулися. Литовці не видержали і повернули навіткіача, а вони, рубаяючи їх і колячи, ввігнали їх в озеро. Десять мужів хапалися за одного коня, думаючи, що «кінь винесе нас», і при цім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проти Литви була січа. Побідники славили бога і святую владицицю богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові. І обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що була проти поганих. А

були се люди Миндовгові і воєвода їх Хвал, що велике убивство чинив землі Чернігівській, і князь Сирвид Рушкович. Сирвид тоді втік, а Хвал убитий був і багато інших.

У рік 6767 (1259). А потім хан Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався на війну у Володимирі, а Данило – в Холмі, і вони послали гінців до Львова, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши ріки Стиру, послав людей до города Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи наші загорітися Холмові через окаянну бабу, – та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували, – і полум'я було таке, що зо всеї землі Холмської заграву було видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно її по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. І люди, бачачи це, думали, що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідою, посланою богом, не слід поганськи тужити, а на бога надіятися і на нього возложити печаль – як воно й сталося.

Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби ізбавив їх бог од нашествя татар. Не маючи змоги дружини зібрати, послали вони обоє гінців сюди й туди. І коли прилучилось Васильковим людям виїхати в поле, то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили.

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і невідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він, Куремса, прийшов до Луцька, то не міг перейти ріку Стир. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати їх, але бог чуди вчинив, і святий Іоанн Златоустий, і святий Микола Мирлікійський: знявся ж такий вітер, що коли порок вергав камінь, то вітер повертав каменя на них, татар. Вони все одно далі сильно метали на них, городян, і зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле».

Проаналізуйте за літописом боротьбу князя Данила з татарами і Литвою

ТЕМА 5. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

З літопису Руського та Іпатіївського літопису про галицького князя Ярослава Осмомисла

*Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство.
Київ, 2006. С. 208 – 210.*

«Був же він князь (Ярослав. – Авт.) мудрий, і красномовний, і богобійний, і поважний в усіх землях, і славен військами, – бо де була йому обида, то сам він не ходив полками своїми, а посилав їх з воєводами. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедрю роздавав, прочан люблячи і нищих годуючи. Чорноризький чин люблячи і честь їм воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре про них. (*Іпатіївський літопис*).

З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок своєї землі і тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи його, безперестану грекам, уграм і чехам допомагаючи, були уміли в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєностей допомагав. Він був щедрим, милостивим і правосудним, через те безліч іноземців йому служило. Навчений був, багато книг читав. У церковному чині багато що виправляв, і клір влаштовуючи і навчаючи, зловір'я скореняв, а мудрості і правдивої віри навчав і вчити спонукав. Ченців же і їхні прибутки призначив для навчання дітей» (Літопис Руський за В. Татищевим).

Як характеризують літописи галицького князя Ярослава Осмомисла.

Про князя галицького Романа Мстиславича (1203–1205 рр.)

*Літопис Руський. За іпат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

Але й Рюрик довго у Києві не сидів, бо на Київську землю пішов Роман і десь у середині січня до Києва знову повернувся Інгвар. 16 лютого 1203 р. Роман зустрівся у Вручому з Рюриком, якому знову віддано Київ. Узимку 1203/4 р. Роман, Рюрик та інші князі успішно ходили на половців, але, повертаючись назад десь на початку лютого 1204 р., не поладнали щодо волостей. Роман схопив тестя Рюрика і силоміць постриг у ченці разом із

його жоною, своєю тещею Анною Юрійовною і своєю жоною Передслагою, дочкою Рюрика (яку він ще раніше відіслав до батька), а сам тиждень на два сів у Києві. Далі на київський стіл Роман десь у другій половині лютого знову посадив Інгвара Ярославича, а синів Рюрика – Ростислава і Володимира – забрав із собою, ідучи в Галич. Але через кілька днів під тиском Всеволода Юрійовича Роман ще в дорозі пустив Ростислава, зятя Всеволодового, у Київ на стіл, де той сидів з кінця лютого 1204 р. до смерті Романа, що сталася 19 червня 1205 р. під час його походу на Польщу.

Роман має таку характеристику: «Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; затинаяся, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли утрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!» І збулося останнє».

Охарактеризуйте діяльність князя Романа Мстиславовича, як державного діяча.

З Галицько-Волинського літопису про боротьбу князів Данила Романовича і Мстислава Удатного проти Польщі та Угорщини

*Літопис Руський. За інат. списком пер.
Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич].
Київ: Дніпро, 1989. 590 с.*

«У рік 6721 (1213). У ті ж роки, коли минув час, узяв Данило в нього Мстислава дочку, на ім'я Анну, і родилися від неї сини й дочки. Первенцем бо в нього був Іраклій, по нім же – Лев, а за ним Роман, Мстислав, Пшварно та інші, що малими одійшли зі світу сього.

Коли ж минув час, поїхав Данило до Мстислава в Галич, кажучи на Лестька: «Він отчину мою держить». Але той одповів: «Сину! Через давню приязнь не можу я на нього стати. Знайдино ти собі других».

Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом Васильком і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну.

Лестько ж великий гнів мав на Данила. І коли настала весна, поїхали ляхи воювати і пустошили по ріці Бугу. І послав услід за ними Данило воевод Гаврила Душиловича, і Семена Олуйовича, і Василька Гавриловича, і вони били їх до річки Сухої Дорогви, і колодників захопили, і вернулися у Володимир з великою славою.

Тоді ж убитий був Клим Христинич, один з усіх його Данила воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві. А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до ріки Вепра. Лєстько ж вважав, що Данило узяв Берестій за Мстиславою радою. Тому Лєстько послав посла до короля: « Не хочу я часті в Галичі, а дай його зятєві моему».

Король тоді послав багато воїв і Лєстько, і прийшли вони до Перемишля. А Ярон, що тоді тисячу держав у Перемишлі, утік перед ними. Мстислав же був поза Галичем з усіма князями руськими і чернігівськими. І послав він тисяцького Дмитра, воєводу з Мирослава і боярина Михалка Глібовича проти них до Городка, бо Городок був відокремився – в ньому були люди Судислава Бернатовича. Та коли Дмитро бився під городом, прийшли на нього угри й ляхи, і побіг Дмитро. Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і боярина Михалка Скулу вбили, догнавши на ріці Щирці. І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана. Мстислав же стояв на ріці Зубр'ї, і Дмитро прибіг до нього. Оскільки ж Мстислав не міг битися з уграми, він просив зятя свого Данила і Олександра Всеволодовича, щоб вони обидва заперлися у Галичі. І обіцявся йому Данило й Олександр піти в Галич, але Данило заперся в Галичі, а Олександр не зважився.

Тоді ж велика княгиня Романова Анна прийняла монаший чин. А потім прийшла рать під город Галич – Коломан і ляхи. І великий бій був на Кривавім броді, і впав на них сніг, і вони угри й ляхи не могли стояти – пішли вони за город Рогожину, пішли на Мстислава і прогнали його із землі Галицької...

Мстислав тоді сказав Данилові: «Вийди з города». І Данило вийшов із Галича з Дмитром тисяцьким, і з воєводою Глібом Зеремійовичом, і з воєводою Мирославом. Вийшли вони з города, і коли були навпроти города Толмача, догнав їх невірний боярин Вітович Володислав. Вони, повернувши на нього, прогнали його і коня від нього одібрали. Данило ж був молодим, але, бачивши, як мужньо їздили Гліб Зеремійович і боярин Семен Коднинський, він приїхав до них обох, піддержуючи їх, а інші ж кинулись були тікати.

Того ж дня билися вони весь день аж до ночі і тої ночі вернулися. Данило і Гліб Зеремійович удвох схопили Янця. Молодик сей Данило показав мужність свою, і вони обидва цілу ніч билися. А на ранок догнав його боярин Гліб Васильович, але Данило, повернувши на нього, гнав його далі поприща – і той утік перед ним, бо кінь був борзий. Коли ж Данило вернувся і один їхав межи ними противниками, то вони не осмілювалися напасти на нього, допоки ото не під'їхав до нього боярин Гліб Судиславич та боярин Гаврило Іворович і воїн Переніжко.

Звідти пройшли вони в город Онут і рушили в поле. І настав у них голод великий, але рушили вози з Галича? до города Плава напередодні святого Дмитрія Солунського і, захопивши вози, накормилися вони вдосталь і воздали хвалу богородиці і святому Дмитрію, що він нагодував їх.

А звідти прийшли вони нижче від города Кучелмина, думаючи, де перейти ріку Дністер. Та за божою милістю прийшли човни з города Олешпія, і переїхали вони в них через Дністер, і наситилися рибою і вином. Звідти ж приїхав Данило до Мстислава Мстиславича.

Мстислав же велику честь склав Данилові, і дари йому дав великії, і коня свого борзого сивого, і сказав йому: «Ти піди, княже, у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось оба за сором свій». І Данило приїхав у Володимир...

У рік 6723 (1215). У той же час за божим повелінням прислали князі литовські послів до великої княгині Романової Анни, і до Данила, і до Василька, мир даючи... Ці ж усі мир дали князю Данилові і Васильку, і була земля їхня спокійна.

Ляхи ж не перестаючи пакостили. І привів Данило на них литву, і пустошили вони Ляхів, і багато убивств учинили між них.

У рік 6725 (1217). У той же час вийшов на Данила воєвода Філя, здавна прегордий, надіючись обійняти землю й вичерпати море, з багатьма уграми. Він сказав: «Один камінь багато горнців побиває». І друге слово він сказав прегордо: «Острий мечу, борзий коню – многая ви гибель русії». Але бог того не потерпів, в інший час убитий був Данилом Романовичем здавна прегордий Філя.

Олександр же Всеволодович одступив од Данила і од Василька до Лестька. І не було їм обом підмоги ані від кого, тільки од бога, допоки не прийшов Мстислав Удатний з половцями. Вийшов тоді Філя з багатьма уграми і ляхами із Галича, узявши бояр галицьких, і тестя Судислава Бернатовича і боярина Лазаря Домажирця, і других; а інші розбіглися, бо загордився він був.

У рік 6727 (1219). У той же час прийшов Лестько на Данила до города Щекарева, боронячи йому іти на поміч Мстиславу, тестеві своєму. Приїхав також Кондрат, брат Лестьків, мирить Лестька і Данила, але узнав він обман Лестьків і не велів князю Данилу їхати до Лестька.

Філя тим часом готувався до битви, бо ж він уважав, що ніхто не може стати проти нього на бій. А Коломана він залишив у Галичі, і той зробив укріплення на церкві пречистої владичиці нашої Богородиці, яка, не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його Коломана в руки Мстиславові. Був же тут із Коломаном воєвода Іван Лекин, і Дмитро, і Бот.

А коли половці приїхали побачити рать Філі і Лестька, то угри й ляхи гонилися за ними, і один половчин, повернувшись, застрілив угрина Уза в око. І впав він із коня, і взяли вони тіло його, і тужили по ньому...

У рік 6734 (1226)...Мстислав за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу Марію за королевича угорського Андрія і Дав йому Перемишль. Але Андрій, послухавши підступного боярина Семюнка Чермного, утік в Угри і почав піднімати рать. А коли настала зима, він прийшов до Перемишля. Тисячу тоді держав Юрій Домажирич, він здав Перемишль, а сам утік до Мстислава. Король Андрій тим часом став у

Звенигороді і послав воїв своїх до Галича, бо сам він не одважився їхати до Галича: сказали ото йому волхви угорські, що коли він побачить Галич – не бути йому живим. І він через цю причину не посмів піти в Галич, бо вірив волхвам. І Дністер наводнився, не могли вони перейти.

Мстислав тим часом виїхав супроти короля з військами. І подивилися вони одні на одних, і поїхали угри у стани свої. З королем же був воєвода лядський Пакослав Войцехович з ляхами. А звідти пішов король до Теремовля і взяв Теремовль, і пішов до Тихомля і взяв Тихомль. Звідти ж прийшов він до Крем'янця і бився під Крем'янцем, і багато угрів побили й поранили.

Тоді ж Мстислав послав боярина Судислава Бернатовича до зятя свого, князя Данила, кажучи: «Не одступай од мене». І той сказав: «Я маю правду у серці своїм».

Звідти ж прийшов король до Звенигорода, а Мстислав виїхав на нього з Галича. Угри, отож, виїхали супроти нього з королевих станів, і Мстислав бився з ними, і переміг їх, і гнали його вої за ними до станів королевих, рубаючи їх. Тоді ж Мартиниша вбили, воєводу королевого, і король розгубився і пішов із землі Галицької спішно.

Данило тим часом прийшов до Мстислава з братом Васильком до Городка, і воєвода Гліб Зеремійович прийшов із ними обома, і мовили вони Мстиславу: «Піди, княже, на короля. Він же пополоханий ходить!» Але Судислав боронив йому Мстиславу, йти, бо мав він облуду у серці своїм: не хотів бо він пагуби королеві, тому що мав у ньому надію велику, а король уже знесилився був.

У той же час Лестько ішов на поміч королеві, хоча Данило боронив йому це, казав не помагати королеві. Оскільки той дуже сильно старався, то Данило й Василько послали людей своїх до ріки Бугу, не дали удвох йому прийти. І він, звідти вернувшись, пішов у свою землю, бо знемігся був, ходивши на війну.

А король угорський Андрій пішов в Угри. Тоді ж догнав його Ізяслав Мстиславич з облудним Жирославом, і пішли вони обидва з ним в Угри...

У рік 6735 (1227). Почнем же розповідати про незчисленні битви, і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про мирті заколоти, бо змалку не було їм обом Данилові й Васильку спокою. Коли ж сидів Ярослав Інгварович у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри, його: «Візьми Луцьк, схопи тут князя їх». Але він Данило відповів: «Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти», І пішов він у Володимир.

А звідти, зібравши, рать, послали вони обоє Данило й Василько на нього двірського Андрія, боярина Вячеслава Товстого, воєводу Гаврила Дуцшловича, Івана Михалковича. І коли той Ярослав виїхав із Луцька, він був схоплений із жоною своєю. Схоплений же він був боярином Олексою

Орішком: під ним бо був борзий кінь і, погнавшись за ним Ярославом, він узяв його поблизу города.

І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько, і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав.

Тим часом попустошили ятвяги довкола Берестія. І погналися удвох Данило й Василько за ними із Володимира, але на їхнє військо напало двоє ятвягів, Мондушич Шутр і Стегут Зібрович. І вбитий був Данилом і Вячеславом Товстим Шутр, а Стегут убитий був воєводою Шелвом. А коли ятвяги втікали, догнав їх Данило і князя їх Небра поранив чотирма ударами, але вороже древко вибило списа з рук його. А коли Василько погнався за ним Небром, був голосний крик: «Брат твій б'ється позаду», – і він, лишивши Небра, вернувся брату на поміч. А той од них утік, і інші ятвяги розбіглися. Та ми, це залишивши, до попереднього повернемось».

Проаналізуйте боротьбу князів проти Польщі та Угорщини за літописним матеріалом

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XIV – XVI СТ.

*Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки
/ пер. із староукр. Р. Г. Іванченка.
Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 143 с.*

З «Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки» Як Малоросія втрапила в ярмо до ляхів

Чому царства розділяються і роди занепадають? Апостол про все це каже, що похоті людські ведуть до воєн, війни ведуть до розпаду царств і до спустошення краю – підтверджень цьому досить. Так коли монарх і самодержець всієї Русі і пострах незліченних царств рівноапостольний князь Володимир, закінчивши тимчасове царствування, пішов у вічне, то розділив царство своє на двадцять [дванадцять – ?] князівств. Підбурювані заздрістю, споконвічним ворогом людини, сини Володимира, брати рідні, встали оружно один на одного і забажали князівства відібрати. Почав брат брата вбивати і виганяти із земель, що їх батько віддав їм у спадок. Саме тому й Батий, допущений божою мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв з землею. Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому, що повстав Гедим великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив князів руських, а Київ приєднав до своїх земель, посадив в ньому свого намісника Миндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом руським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батієвого спустошення, після того як вона [земля] двісті і тридцять літ пустою простояла, небесноподібну святу Печорську церкву своїм коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воєвод, каштелянів, старост, судів та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр Казимирович аж до року 1410 оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт перший, після нього й інші, на підтвердження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіпетр російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства – на воєводство.

Як літописець пояснює причини переходу руських земель під владу іноземних держав?

З «Хроніки Биховця» про приєднання князем Ольгердом до Литви українських земель

*Русина О.В. БИХОВЦЯ ХРОНІКА
[Електронний ресурс]*

*// Енциклопедія історії України:
Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.
Інститут історії України.
Київ. Наукова думка, 2003. 688 с.*

«1351 рік Князь великий Ольгерд, зібравши сили свої литовські, пішов і побив татар на Синіх водах, трьох братів, Хачибєя, Кутлубугу і Дмитра. А ті три брати в Орді правили і були отчичами і дідичами подільської землі, і від них на Подолії були призначені отамани, які відали всіма доходами, і до них приїжджали татарські баскаки і, забираючи у тих отаманів дань, відвозили в Орду. Брат же великого князя Ольгерда князь Коріат володів Новогрудком литовським, і були у нього чотири сини: князь Юрій, князь Олександр, князь Костянтин і князь Федір. І ось ті князі Коріатовічи, три брати, з дозволу великого князя Ольгерда, свого дядька, і з литовською допомогою пішли в подільську землю, а у той час в подільській землі не було жодного міста ні з дерева рубаного, ні з каменя побудованого. Тоді ті князі, прийшовши в подільську землю, увійшли до дружніх відносин з отаманами і почали захищати подільську землю від татар, а баскакам виходу не стали давати. Перш за все вони знайшли собі міцне місце на річці Смотричі і тут заклали собі місто Смотрич. В іншому місці, в горі, жили ченці, і в тому місці князі створили місто Бокоту. І, полюючи, доводилося їм заганяти багато оленів на тому острові, де зараз знаходиться Каменець і, зрубавши ліс, побудували кам'яне місто Каменець, а потім всі міста подільські створили і оволоділи всією землею подільської.

А потім король польський Казимир Локеток дізнався, що їх три брати Коріатовіча в подільській землі, люди сильні, і він прислав до князя Костянтина листи з друком, просячи його дуже настійно, щоб він до нього приїхав, роздумує про те зі всіма панами, що у нього сина немає, а тільки одна дочка, і маючи намір віддати за нього дочку, а після своєї смерті залишити його королем. І князь Костянтин їздив до польського короля, але не хотів прийняти його віру, і знову по тим же грамотам виїхав з польської землі в свої володіння, і там на Подолії помер. А князя Юрія Молдавія узяла собі воєводою і там отруїли його. А брат їх четвертий, князь Федір Коріатовіч, володів в Литві Новогрудком; і почув князь Федір, що братів його в подільській землі не стало в живих, і він пішов в подільську землю і там осів. І у той час княжив на Литві і в Русі великий князь Ольгерд, і князь Федір подільський, опанувавши подільською землею не хотів бути разом з подільською землею слухняним великому князю Ольгерду. І князь великий Ольгерд пішов зі всіма силами литовськими на Подолію, і, то почувши, князь

Федір Коріатовіч втік з подільської землі до угорців, а в містах посадив валахів, і князь великий Ольгерд прийшов перш за все до Брацлаву, і, зайнявши Брацлав, прийшов до Сокольцу, і, забравши Сокоlec, прийшов до Каменцу вночі, і Каменец узяв. А потім Смотрич і Скелю і Черлений місто зайняло, і всі міста забрав, і воєводу князя Федора на ім'я Нестан, який в тих містах був, захопив, і по всіх містах князь великий Ольгерд посадив своїх старост. І дав тоді князь великий Ольгерд від себе тримати Каменец Подільський Гаштольду Гаштольдовичу; і у всіх тих містах своїх старост посадив, і відійшов геть. Ми ж на попереднє повернемося.

І тоді князь Ольгерд узяв собі в дружини княжну Ульяну Вітебську, із-за якої князь Ольгерд хрестився в руську віру, а пани литовські все залишалися язичниками. І князь великий Ольгерд не насилував їх, і до своєї віри не навертав, а римської віри в Литві вже не було, залишилася тільки руська».

«Хроніки Биховця» про Кревську унію 1385 р.

«Поляки зібрали сейм у Петркове, і на тому сеймі вирішили узяти собі государем на королівство великого князя Ягайла за тієї умови, якби він захотів охреститися в віру християнську закону римського і на королеві їх Ядвізі одружуватися. І з цією метою послали до нього послів своїх великих, і князь великий Ягайло погодився це їх бажання виконати, прийняти їх віру латинську і одружуватися на королеві.

І узявши з собою двоюрідного брата свого великого князя Вітовта і рідного брата свого Скіргайла, і князя Івана Гольшанського, і своїх двох племінників, князя Івана Володимировича Бельського і брата його князя Андрія Володимировича Могильовського, і з багатьма іншими князями, і панами литовськими, поїхав на коронацію до Кракова. І архієпископи і єпископи все і вся рада польська зустріли з процесіями великого князя Ягайла перед містом Краковом, і там його вітали, і прийняли, і проводили його з шаною, і з веселістю великим в замок, в костьол святого Станіслава. І там Ягайло, увійшовши в церкву, прийняв римську віру і хрестився, і дали йому ім'я Владислав, і потім його коронували, і королеву Ядвігу дали йому в дружини. І тоді ж і князь великий Вітовт хрестився і прийняв віру римську, і дали йому ім'я Олександр, і багато інших панів литовських, які там були, хрестилися. Король Владислав (Ягайла) Вітовта і Скіргайла разом з іншими князями і панами, вшановувавши їх і обдарувавши багатьма дарами відпустив до Литви. І опісля небагато час приїхав до Литви сам і заклав у Вільно костьол святого Станіслава і обдарував його дорогими речами церковними, і заснував Віленське єпископство, і призначив в той костьол каноніків, і зробив першим віленським єпископом ченця ордена святого Франциска з Віденського монастиря Божієї матері по імені Матвій. І до того ж заснував єпископство Луцьке і Київське, і почав поширювати в Литовській державі римську віру».

Про Городельську унію (1413 р.)

*Полное собрание русских летописей.
СПб., 1860. Т. 2. С. 279–280.*

«1. Насамперед у той час, коли за допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону королівства Польського, то для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпоровали, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської волі і згоди.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віденські й інші у тих (землях) споруджені і які будуть споруджені, засновані і які будуть засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і Римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, насолоджуються, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалування наші, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

5. Також після смерті батька діти не повинні бути позбавлені спадкових маєтків (вотчин), але повинні ними з спадкоємцями (передаючи в спадщину) володіти, як пани і шляхтичі королівства Польського своїми (вотчинами) володіють і в сприятливе користування повертають.

6. Однаковим чином дружинам своїм правенки у маєтках і дворах, які в спадщину від батька або згідно з пожалуванням нашим у вічність мали, або будуть мати, можуть визначати (призначати), як у королівстві Польському визначаються (призначаються). Дочок або сестер, родичок і своячок своїх названі вище пани і шляхтичі земель Литовських можуть одружувати тільки з католиками і віддавати заміж, за благодогодженням їх волі і за звичаєм королівства Польського, від старих часів додержуваним.

7. Не в суперечність цим дарованим свободам пани зобов'язуються

будувати і лагодити фортеці і військові дороги і платити податки за старовинним звичаєм.

8. Особливо виражається те, що всі пани і шляхтичі земель Литовських вірність і належну християнській вірі постійність нам, Владиславу, королю Польському, і Олександру Вітовту, великому князю Литовському, і наступникам нашим зобов'язані будуть держати і зберігати, як пани і шляхтичі королівства Польського своїм королем звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вище названі, присягою (клятвою) уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під (страхом) позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

10. Також усі ті, яким такого роду свободи і привілеї пожалувані, хай ніколи нас, Владислава і Олександра Вітовта, великого князя Литовського, поки ми живі, і наших наступників, великих князів Литовських, не залишають і ні від нас і ні від наших наступників не відступають, але вірно і чесно підкоряються і силою присяги (клятви) вірно й міцно до нас і наших наступників великих князів Литовських, будуть прив'язані милостями, порадами і допомогою завжди і навіки.

11. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король Польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Понад те, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні, не схизматики, або інші невіруючі.

13. Також усі грамоти, які королівству Польському і землям Литви і раніше, сім або вісім років, і після або під час коронації нашої пожалували і дарували, силою даного підтверджуємо, ратифікуємо, апробуємо і постійної сили надаємо їм. Особливо ж додається і висловлюється, що названі вище пани і шляхтичі королівства Польського і земель Литви в сейми для нарад, коли необхідність буде, в Любліні або в Парчові і в інших придатних місцях, за згодою волі нашої, будуть збиратися для кращої вигоди і користі королівства Польського і названих вище земель Литви.

Вчинено в місті Городлі на річці Бугу, на загальному сеймі, в другий день місяця жовтня в рік господній 1413».

«Устава на волоки» про запровадження у феодальних вотчинах Фільварків

*Хрестоматія з історії Української РСР.
Київ. 1987. С. 43.*

«Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, – такі ґрунти наказати людям (селянам) осаджувати, залишивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огорожник із своїм бидлом (худобою) обробити має, а за це йому морг землі (0,52 га) на огорож, з чого лічби чинити і платити він не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди нам не сталося, а збіжжя, ужаття всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав; для того і для всіх підданих мають бути бочки торгіві в дворах і гумнах наших, в селах і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці краковських...».

З Литовського статуту 1588 року про закріпачення селян і розшук утікачів

*Хрестоматія з історії Української РСР.
Київ. 1987. С. 43–44.*

«Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив не переходячи в іншого боярина, і той, від якого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, – і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, і тому боярину, чий він буде, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцять років якби не шукав, – і надалі до нього діла нема. А якби ж той боярин, від якого піде підданий або селянин, про його далеке проживання не знав, а той би підданий або селянин: знову прийшов жити близько біля маєтку того свого колишнього боярина, хоча проживши чи не проживши двадцять років, – і тому боярину, чий він буде, вільно йому через суд його повернути, аби тільки не замешкав часу давності, як він прийде ближче жити. А двірська челядь і полоняники та їх діти з років не виходять».

**Проект Люблінської унії (1569 р.), складений представниками
Польського королівства з зауваженнями представників
Великого князівства Литовського**

*Дневник Люблинского Сейма.
СПб., 1869. С. 17–21, 68–78.*

«Ми, Сигізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю Польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським, які, за згодою всіх чинів литовських, встановлені славної пам'яті прадідами наші і м и – Владиславом Ягайлом і Олександром Вітовтом (Кревськаунія 1385 р.). ;і не тільки викладені були в грамотах і привілеях, а й здійснені були на ділі, і які потім при дядьку нашому Олександрі, спочатку великому князі Литовському, а потім королі Польському, по взаємних договорах польського народу з литовським, за згодою чинів королівства, в силу братерської любові були пояснені в докладніших словах і виразах та затверджені і закріплені клятвою і рицарським словом. І нас самих, під час нашого правління, вони просили і сильно представляли нам, щоб ми, згідно з нашим званням і нашим обов'язком, цю ось унію так привели до кінця, щоб вона була тверда на вічні часи і щоб таким чином здійснені були – думка і бажання наших предків, наші власні думки і наш обов'язок: а тому, знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут 130 спільний сейм, щоб вирішити і здійснити де діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і прикрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні й світські і всі інші чини польського й литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними, в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед Польське королівство і велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізняване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання,

з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізняваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами Поляків і Литви обиратиметься в Польщі, а не в іншому місці. Цьому обранню не може перешкоджати відсутність яких-небудь осіб як із сенату, так і з інших чинів польських і литовських, особливо, якщо всі, хто має право брати участь в обранні короля, будуть оповіщені сенаторами королівства і в узаконений час. Місце для цього обрання буде... (місце не зазначене тут тому, що цей запис ще не ухвалений, а тільки запропонований).

Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Що ж до обрання, введення його на стіл великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи нероздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народу. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно зі своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома сенаторів обох народів. Ці головні сейми мають бути... (місце для сейму не написано, бо запис цей ще не схвалений), а в разі будь-якої важливої потреби сейм може бути і в іншому місці, за згодою всіх сенаторів. На цих сеймах литовські сенатори будуть зобов'язані засідати між польськими сенаторами, на місцях, призначених нами, а земські їх послы між польськими послами. На цих сеймах – віднині єдиних сеймах королівства – все, що буде потрібно, буде обговорюватися, робитися і вирішуватися загальною нарадою і за спільною згодою всіх чинів, які мають право бути на сеймі.

Монета

Монета має бути одноманітна й однакова за вагою, пробою, поділом і написом, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити.

Зовнішня політика

Що стосується договорів і союзів, то зроблено таку постанову: віднині всі угоди, укладання миру, посилення послів у далекі й суміжні країни мають бути здійснювані не інакше як з відома і за спільною радою обох цих народів; мир же і постанови, вчинені перед тим з яким завгодно народом і з яким завгодно государем, коли вони шкідливі якійсь стороні (Польщі або Литві), повинні бути оголошені неповночинними й не належними до виконання. Коли тільки треба буде приносити присягу сенаторам, сановникам, чиновникам, старостам і членам найзнатніших домів, що

досягли повноліття (як вимагається привілеєм), завжди вони повинні приносити таку присягу коронованому королю і королівству.

При коронації нового короля, після принесення ним належної, узаконеної присяги на збереження прав обох народів, відразу має бути дане ним утвердження всіх цих прав і привілеїв обох народів королівства, спільної Речі Посполитої, в одному тексті і на одній грамоті, під печаттю королівства.

Привілеї і вільності Литви

Обдумано і вжито заходів до того, щоб це єднання й унія Великого князівства Литовського з Польщею ні в чому не підривали, не ображали і не зменшували тих прав, привілеїв, вільностей і звичаїв великого князівства Литовського, які не суперечні польському народові; навпаки, такі права, привілеї, вільності і звичаї обидві сторони, за взаємною радою, будуть посилювати і множити. Те саме треба розуміти і про пошесті та чини великого князівства Литовського, які існують в силу привілею: вони назавжди залишаються у своїй давній честі, бо це аж ніяк не суперечить спільній Речі Посполитій і не може бути визнане за яке-небудь роздвоєння.

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, – наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Права поляків і литовців

Всі закони і постанови, які б то не було і з якої б то не було причини видані в Литві проти польського народу, відносно заняття вищих і яких завгодно посад, що передаються і доручаються нами, також відносно маєтків і земель, відносно придбання земель і володіння ними у великому князівстві Литовському, одержуваних за дружиною або по вислужі, купівлею, у спадщину або в подарунок і яким-небудь іншим способом, відповідно до закону і звичаю, – усі такі закони, за згодою всіх чинів, руйнуємо і обертаємо в ніщо. Віднині вони не повинні мати ніякої сили і значення, як закони, суперечні справедливості і взаємній любові та унії. Віднині як поляку Литві, так литовець у Польщі може купувати маєток і оселитися всяким законним способом і може по закону займати посаду в тій землі, в якій матиме осілість. Щодо духовних посад, то вільно нам буде роздавати їх на наш розсуд, як було і досі, не звертаючи уваги на осілість особи в тій країні.

Екзекуція маєтків

Обдумано також і взято до особливої уваги і те, щоб та екзекуція, яка почалася в Польщі з часів короля Олександра, за узаконенням, зробленим на сеймі в Петрокові 1504 р. відносно наших маєтків і земель у королівстві, не поширювалася на велике князівство Литовське; бо даним привілеєм залишаються великому князівству Литовському у повній силі всі права,

узаконення, вільності, постанови, звичаї; тому залишаються в своїй силі всі їх пожалування, лени, застави, продажі, пожиттєві володіння, дані справедливо і законно під яким завгодно найменуванням, і ми їх залишаємо в цій силі: на вічні часи литовці не можуть підлягати і не підлягають екзекуції, якої вимагає зазначене вище узаконення Олександра.

Всі ці викладені вище справи, обмірковані, вирішені і постановлені обома народами, з точним виконанням усіх привілеїв, договорів, записів, які відносно цієї унії зроблені королями польськими і князями литовськими, – спільними государями обох цих народів, і предками цих народів і затверджені нами, ми, визначаючи ці справи чесними, потрібними й обов'язковими для обох сторін, за добровільним рішенням і бажанням цих сторін, верховною нашою королівською владою схвалюємо, зміцнюємо, затверджуємо, визнаємо на вічні часи міцними, важливими, законними, справедливими, ґрунтовними з усіма привілеями, що належать до них, і обіцяємо нашим королівським словом, нашою честю і в силу нашої королівської присяги, що все це зобов'язані будемо завжди твердо тримати і додержувати ми і потомки наші, королі польські, і обидві сторони – поляки і литовці – і їхні потомки зобов'язані будуть тримати і додержувати ці діла на вічні часи в цілому і в частинах, і ми не допустимо похитнути їх будь-коли або розривати будь-яким способом, замислом або ділом.

Зауваження представників Великого князівства Литовського

Ласкаві панове сенатори та інші чини Польського королівства! На промову, яку, панове, від вашого імені сказав нам єпископ Краківський у минулу суботу, ми, внаслідок багатьох причин, повинні були дати вам відповідь писану. Незабаром після того, у той же день, ви нам дали ще рукопис, в якому говориться, що його величність король, наш спільний государ, з нашої спільної згоди, рішення й бажання уже затверджує цей акт унії, тоді як на ділі ми цього між собою ще не ухвалили, і у нас не в звичаї просити государя затверджувати те, що ще не приведено до кінця.

...Князівство Литовське завжди перебувало і перебуває досі в усій цілості, при всіх атрибутах влади, при всіх посадах і в певному обсязі кордонів. Нам не вистачало лише того, щоб ми могли бути в вас упевнені, щоб між нами і вами збереглася непорушна унія союзу і дружби, і щоб і в Польщі, і в Литві був государем тільки той, хто бажаний обом народам і обраний ними обома. Траплялося ж, що в Литві бували князі, які не були в той же час королями польськими, що, між іншим, не порушувало братерської любові, бо ваші предки, панове, не прагнули збільшувати своє королівство Литвою, а разом з нашими предками зберігали в цілості обидві держави, взаємно одні одних любили і тим були страшні всім ворогам.

...Справді ж, братерська любов повинна допускати рівність, повинна бути такою, щоб приносити рівну користь обом народам, а якщо злити Литовське князівство з королівством, то не буде ніякої любові, бо в такому разі Литовське князівство повинно поникнути перед Польщею, литовський народ повинен був би перетворитися на інший народ, так що не могло б бути

ніякого братерства. Тоді б не стало одного з братів, тобто литовського народу, що видно з самої записки вашої, панове, даної нам. Там в одному пункті говориться і про знищення обряду введення на князівський стіл великого князя Литовського і про затвердження наших прав печаттю королівства і про сейми теж тільки Польського королівства. Ми приїхали до вас, панове, за братерством, за братерською любов'ю, а не за тим, щоб втратити нашу Річ Посполиту і нашого государя, великого князя, позбавивши його титулу – великий князь Литовський. Якби ми це зробили, то вчинили б проти нашої присяги, проти нашої совісті. А якби ми обдурили в цій справі бога, обдурили б нашого государя, нашу Річ Посполиту, то перед чийми очима ми достойні були б віри надалі?

Про нас судили б за прислів'ям: хто не вірний собі, чи може він бути вірний іншим? Не менше приниження для нас і те, що в цій записці ви, панове хочете від нас речей, противних нашим законам і вільностям, – ви хочете, щоб почесні та посади великого князівства Литовського давалися однаково вам і литовцям, коли у вас буде яка-небудь осілість у Литві, а деякі посади хочете одержувати навіть незалежно від осілості.

Яка, панове, нам користь від таких посад, яких би литовець не міг займати? Знаємо, що в королівстві є маршалок, є печатники, є воєводи, є гетьман, підскарбій; все це ми маємо у себе здавна і розпоряджатися цим, крім нашого государя і крім нашого народу, ми не бажаємо дозволити нікому, – так само, як не бажаємо зовсім давати раду вам у ваших ділах, бо і вам здалася б нестерпною чужа влада.

...Якби ми вам зробили поступку в цьому пункті, то литовський народ невдовзі був би затертий великою кількістю мудрих, достойних людей з народу польського; тимчасом ми маємо право одержувати самі вигоди цієї унії. Ми, природні, справжні, давні жителі цієї держави, тобто великого князівства Литовського, маємо це право за заслуги наші й наших предків, бо ми служили в цій державі нашим государям нашими грудьми і кров'ю; вмирили за свободу нашої батьківщини і, наскільки могли, уберегли її досі від дуже могутніх і різнорідних ворогів. Ви, панове, звичайно, хочете, щоб ваше славне королівство знало, як воно розмножилося і розширилося мудрими вашими порадами і щоб літописи свідчили потомству про кожного з вас. Так само і нам треба старатися, щоб залишити нашій матері Речі Посполитій Литовській і нашому потомству пам'ять про те, як вірно і дбайливо служили ми їм не тільки ділами, а й мудрими порадами, відповідно до нашого обов'язку, і щоб таким чином передати в потомство добре наше ім'я...».

ТЕМА 7. КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

З листа папи римського Климента VIII до запорозьких козаків від 8 листопада 1593 р.

*Плохий С. Папство на Україні.
Политика римской курии на украинских
землях в XVI – XVII вв. К., 1989. С. 60 – 61.*

«...Знаємо вас (козаків), як синів наших во Христі., й удостоюємо батьківською любов'ю, маючи відомості про вашу хоробрість і військову відвагу і добре про це інформовані... ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо не важливо так для наступної пам'яті, як Спільний захист християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і пожертва життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо в цей час, коли страхітливий турецький тиран настільки запалений ненавистю проти християн, що не тільки зловісно передрікає обернути всіх у рабство, а й повністю знищити християнське ім'я...

Ми ж у силу наших пасторських обов'язків турбуватися про божу церкву посилаємо до вас по найскладніших і суспільних питаннях обраного сина Олександра Комулео... Ви ж, відважні воїни, вкриєте себе, як надійні військові слуги господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зів'яне».

Укладені в Київській митрополії Артикули, що належать до з'єднання з Римською церквою (1595 р., червня 1/11)

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 171 – 172.*

Артикули, на які ми потребуємо запоруки від панів римлян перед тим, як приступимо до єдності з Римською церквою.

1. Тому, що між римлянами і греками існує суперечка про походження С[вятого] Духа, яка неабияк перешкоджає з'єднанню, і, правдоподібно, триває не через що інше, як через те, що ми не хочемо одні одних зрозуміти, – просимо, аби нас до іншого віровизнання не примушували, а щоб ми залишалися в тому, яке знаходимо викладеним у С[вятому] Письмі, в Євангелії, а також у писаннях с[вятих] грецьких докторів [отців]; а саме, що С[вятий] Дух не має двох начал, ані подвійного походження, а походить з

одного начала, як з джерела, – від Отця через Сина.

2. Щоби Божа хвала і всі молитви – ранні, вечірні та нічні – нам залишилися незмінними, згідно зі стародавнім звичаєм Східної церкви [...]

3. Новий календар, якщо не можна вживати старого, ми приймемо, однак не порушуючи Пасхалії і наших свят, тобто так, як це бувало за часів згоди, бо ми маємо деякі свої особливі свята, яких панове римляни не мають: це, наприклад, у день 6 січня, коли вшановуємо охрещення Господа Христа, і на перше об'явлення Бога, в Трійці єдиного, яке в нас зветься Богоявленням; того дня ми маємо особливу церемонію освячення води.

4. Щоб нас не примушували відбувати процесії на день свята Тіла Христового, а щоб ми могли ходити з процесіями зі своїми Святими Тайнами, бо в нас є інша [практика щодо] Святих Тайн.

5. Щоб [нас теж не примушували] перед Великоднем посвячувати вогонь, уживати калатал [замість дзвонів], а також відбувати інші церемонії, яких ми в нашій Церкві дотепер не мали, а щоб ми збереглися – згідно з порядком і уставом нашої Церкви – без змін у наших церемоніях.

6. Щоб подружжя священиків залишилися незмінними, за винятком двоєженців.

7. Щоб митрополичих, єпископських та інших високих духовних санів нашого обряду не давали нікому іншому, крім людей народу руського або грецького і іншої релігії. А оскільки в наших канонах зазначено, що такі особи, як митрополит чи владика, які спершу обираються духовенством, повинні були людьми гідними, просимо його к[оролівську] м[илість] дати нам свободу таких виборів; з тим, аби при цьому не порушувалася воля його к[оролівської] м[илості] призначати обранця за власним бажанням. [...]

8. Щоб наших владик не посилали до Рима за сакрою [тобто, грамотою на свячення], але якщо його к[оролівська] м[илість] зволить надати якесь владичтво, то архиєпископ-митрополит кожного такого [достойника] за давнім звичаєм повинен висвятити. Однак сам митрополит, перед тим як обійняти митрополичий уряд, повинен звернутися до отця папи за сакрою, і лише після того, як така сакра надійде з Рима, щоб владика (щонайменше двоє) висвятили його за нашим звичаєм. [...]

9. Щоб ми мали більшу владу і щоб наші овечки нас більше поважали та шанували, просимо надати нашим митрополитові і єпископам місця в сенаті його к[оролівської] м[илості], і це з багатьох слушних причин: адже ми маємо той самий єпископський уряд і гідність, що і їх м[илості] панове римляни. [...]

10. Через те, що чимала кількість наших церковних маєтків виявилася протиправно заставленою з вини наших попередників, які, будучи тимчасовими господарями, могли заставляти їх лише на час власного життя, – ми уклінно просимо, щоб ці маєтки було повернемо церквам [...] А якщо би хтось мав право пожиттєвого володіння церковними маєтками, то нехай би з них платив церкві принаймні якусь оренду, а після його смерті ці [маєтки] нехай би поверталися церкві; і щоб ніхто не міг їх домогтися без згоди єпископів та крилосу. [...]

11. Щоб після смерті митрополита і єпископів ані старости, ані підскарбії не втручалися до справ церковних маєтків, а щоб ними, як це заведено в Римській церкві, до часу виборів нового єпископа розпоряджався крилос. Стосовно ж приватних маєтків самого єпископа, то щоб підданим і рідним померлого не завдавали кривди, але щоби все відбувалося так, як після смерті панів духовних Римської церкви. [...]

**Проголошення унії між Православною
і католицькою церквами на Берестейському соборі (1596 р., жовтня 8/18)**

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 174–175.*

Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо:

Ми, бачачи як одна Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав заводи. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та її наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські патріархи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять восьмого, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до -цього послуху, визнаючи, що римський папа є батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра. [...]

А коли царгородські патріархи знову відступили від тою церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшів і лихих

учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси – і багато закралося огидного святокупства і поширились ересі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу.

Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хочачи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті ересі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, – ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів – велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукало нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього, [...] просячи, щоб – як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки. [...]

**3 листа київською митрополита Іова Борецького
до польського гетьмана литовського Криштофа Радзивілла з
повідомленням про висвячення єрусалимським патріархом руської
ієрархії (1621 р., травня 8/квітня 28)**

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 189 – 190.*

Всемогутній Господь завжди хоче мати свою святу Церкву в своїм порядку, провидінні своїм і зволив визначити її мету, аби Церква, як і він сам, і терпіти, і вічно радіти могла. Ось чому він нікого іншого в ній, при собі, по собі і на вічні часи, не хоче мати найвищим правителем, опіку- норм, пастирем і оборонцем, тільки самого себе. Він обдарував найвищою мудрістю дозор, зверхність і оберігання таїн, порядно йдучими слова його святого ключника, підготувавши до послушенства і статечності серця вірних. Ось ці провидіння і порядок Всемогутнього Господа для просвітління очей – святий, прийнятий нами, дарований Богом від грецьких пастирів зі Сходу, ніколи не були зражені бідним народом нашим руським, який був у різних небезпеках, але, навпаки, глибоко відчуті і збережені були і є у нас всім народом при постійному прославлянні і висловлюванні покірної нашої вдячності Господньому маєстату. Однак папські хитрощі й підступи, невпинне лакомство свавільне деяких з-поміж нас злочинних пастирів, невпинне

панування підхопили і провели понад двадцять років пастирську владу до двору Римського костюлу, в усьому супротивного нашій побожності; дозволили цим відступникам там, звідки вони прийшли, чинити тяжкі прикrostі і зраду. Тоді Всемогутній Господь своїм чудодійним судом посилає нам нашого пастиря, ерусалимського патріарха, діючи через раду і помисел інших патріархів, співбратів його, сюди, до землі Руської, держави й. к. м., пана нашого милостивого. Патріарх підтримує нас і в статечності віри, і в [релігійних] почуттях, хвалить нас у завжди вірному віддаванні зверхнього послушенства великому Королівству Польському і суворо наказує помножувати в ньому [королівські] благословення. Він же відновлює ієрархію, ошукану римськими дворянами, і висвятивши на митрополію і владництва осіб, обраних усією Руссю і йому рекомендованих. Після того він щасливо від'їхав від нас на своє місце, до святої столиці ерусалимської. Ці почуття народу руського високо підняли невпинну заздрість злих і фальшивих людей, наших противників, псевдомитрополита і його прихильників. Ця заздрість збудила проти нас безсоромну злість, охрестила нас зрадниками вітчизни і в такому хибному світлі показала нас королю його м., а потім вдалася й до тиранства. І вже, мабуть, сталося б так, що ми б не змогли отримати і відомості з тієї сторони Литви, якби Господь, добрий і найласкавіший утішитель змучених сердець своєї пастви, не зволив спонукати вашу кн. м. заступитися за нас. [...]

ТЕМА 8. КОЗАЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНИ

Г. де Боплана «Опис України з картами» Про запорозьких козаків (1630 – 1647 рр.)

*Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій
Королівства Польського, що тягнуться
від кордонів Московії до границь Трансільванії,
разом з їхніми звичаями, способом життя
і ведення воєн. К., 1990. С. 69–74.*

Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чийі знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше що немає судноплавних річок, які б впадали в море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 льє нижче Києва із-за 13 водопадів, що там, є. Останній з них віддалений від першого на сім великих льє, що становить цілий день шляху, як це видно на карті. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси – і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо. Їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською, дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу, в них немає

нічого простацького. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7-8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними.

...Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. ... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів [так вони називають між собою один одного]. ... Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою. ... За виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман. ...

Коли у них виникає намір піти у море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають ... Раду, і проводять вибори отамана, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого ж звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушують до Військової

Скарбниці, місця свого збору, і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 – завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа – це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки.

Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами по краях човна. Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути.

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, на 4 стопи в діаметрі, яку міцно прив'язують. Беруть також із собою барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається «саламаха», тобто пречудова страва. Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти із собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їхню думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік.

Закінчуючи його через два тижні, оскільки вони ... майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів. ... У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду. Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфену наготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші. Вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3–4 льє [вгору] по Борисфену,

куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здійсмається тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий Пан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя.

...Їхні судна виступають з води не більше як на 2,5 стопи, тому вони (козаки) помічають судно або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрям вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані 1 льє і звідти стережуть їх, боячись втратити з поля зору. Потім десь біля півночі (подавши сигнал) вони щосили веслюють до судна, причому половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сиплються люди, одразу ж захоплюючи корабель. Зробивши це, козаки грабують усі знайдені гроші й товари малих розмірів, які не псуватимуться у воді, а також гармати й усе те, що, на їхню думку, може знадобитися; потім пускають судно разом з людьми на дно..... Коли галери натрапляють на них у відкритому морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і чимало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватися, швидко утікають навсібіч, куди лише можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаються на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'яззю з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, вже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич, як-от: іспанські реали, арабські цехіни, килими, парчу, бавовняний шовковий тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі (власне) у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення».

Охарактеризуйте особливості побуту і звичаїв козаків.

ТЕМА 9. ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Опис козацької ради на Січі австрійським дипломатом Еріхом Лясотою (1594 р. червень)

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 167 – 170.*

[...] Ми прибули до острова Базавлук, розташованого біля рукава Дніпра поблизу Чортомлику або ж, як тут кажуть, Чортомлицького Дніпра, на відстані приблизно 2-3 миль. Там козаки мали тоді свій табір. Кілька найзначніших було вислано назустріч нам, щоб привітати нас од імені всього товариства. А коли ми прибули, нам віддали салют з важких гармат. Коли ж ми прибули до берега, то нас одразу провели до Кола. Оскільки ж декілька днів тому, власне 31 травня, гетьман Богдан Микошинський з 1300 людьми на 50 човнах вирушив на море, ми сказали, щоб у Колі було повідано про те, що ми дуже втішені, знайшовши тут рицарське товариство у доброму здоров'ї. Але оскільки на місці немає пана гетьмана й частини війська, то цього разу нам не доведеться виконати каше посольство і хотіли б його відкласти аж до щасливого прибуття гетьмана й решти. Вони на це погодилися, у зв'язку з чим ми пішли до наших наметів, які вони називають кошами і які зроблено з лози та обкладено кінськими шкурами з огляду на дощі [...]

19. Рано нас відвідав гетьман з кількома із своєї старшини. Пополудні вислухали московського посла, котрий, крім передачі подарунків, запропонував публічно на Колі те, про що допіру розмовляв зі мною в дорозі. Але перед вислуханням гетьман пристав до нас з Кола [вістовця] і просив, щоб ми не вважали це за образу, що московському послу перед нами дають аудієнцію, бо вони добре знають, що Його Цісарська Мость є найважливішим серед усіх інших християнських владців і тому насамперед його послам слушно належить вислухання. Оскільки ж припускали, почасти й знали, що в перетрактаціях московського посла може бути згадано і його Цісарську Мость, то вирішили за краще вислухати насамперед його.

20. Ми мали аудієнцію і виклали в Колі писемно те, що нам довірено сказати про вербування [козаків].

У відповідь на це нас попрохали, щоб ми відійшли, після чого віддані нами листи було публічно читано; [потім] зажадали, аби кожен висловив свою думку. Коли ж, однак, усі і на перший, і на другий заклик гетьмана вперто мовчали, то поділилися, як на те в них є звичай, коли трактують про щось важливе, і створили два Кола. В одному була старшина, у другому — звичайне поспільство, котре називають черню. А коли між собою нарадилися, врешті і чернь звичними криками ухвалила, щоб піти на службу

його Цісарській Мості, на знак чого кидали шапки догори, а потім побігла до другого Кола, до старшини, і погрозила їм, що коли вони будуть проти, то повкидають їх у воду і потоплять. Однак старшина теж швидко погодилася, та й не могла протівитися черні, котра с чисельніша, сильніша, згуртованіша і не терпить жодного заперечення, коли її розгнівати. Єдине, чого прагнула старшина, так це обговорити з нами умови. Для цього обрала 20 представників і знову нас було закликано до Кола. Згадані представники всередині великого Кола знову утворили мале Коло, сідаючи на землю і, довго радячись, попрохали нас, аби й ми до них приєдналися. Ми вчинили це й сіли всередині між ними. Тоді нам сказали, що вони хочуть служити Якого Цісарській Мості і віддати йому [своє] життя. Що стосується пункту, аби вони рушили на Молдавію, там переправилися через Дунай і нападали на турецькі землі, то вони самі по собі не мали нічого проти цього, але є великі труднощі, які їх від цього утримують і навіть дуже [їм] заважають. По-перше, вони не мають ні для себе, ані для гармат достатньо коней {...} Потім, що не можуть з такою маленькою купкою у 3000 людей зважитися на похід у Молдавію, тим більше, що [молдавському] господареві не можна занадто довіряти, а молдавани за своєю природою є народом непостійним і зрадливим, а їхня невірність добре відома козакам. По-третє, за таку малу винагороду вони не можуть пристати на ті умови, які ми їм пропонуємо, не можуть погодитися й зобов'язатися на цей вид служби і покластися на непевну долю у такій далекій дорозі.

Крім того, вони просять вказати на засоби й спосіб здобуття коней. Чи не міг би я випросити у брацлавського воєводи кількасот коней для них і для гармат, бо не в їхньому звичаї служити й вирушати у непевний похід [...]

Вони знову сказали, що свідчать перед Богом, що всі з усією охотою наймуться на службу його Цісарської Мості, але ж я чув від них про їхні труднощі і про поважні причини, через які вони цього разу не можуть вирушити у таку далеку путь. А щоб однак його Цісарська Мость могла пересвідчитися в їхній найпониженішій зичливості, то вони хочуть невдовзі послати до нього своїх послів і дати їм повноваження на укладення з ним угоди в справі їхнього утримання; тим часом вони роздобудуть коней, також і вдома не байдикуватимуть, а вирушать на море служити його Цісарській Мості. [...]

Потім, коли осавули, котрих можна вважати за керівників в ранзі поручників, пішли до великого Кола й повідомили про це інших, чернь знову відокремилася і утворила своє Коло. Після наради вона знову з урочистими криками й киданням шапок догори висловила згоду. Коли ми після цього всього вийшли з Кола, то [вони] почали бити у військові бубни, сурмити й дали близько десяти залпів з великих гармат, а вночі пустили кілька рац. Потім того ж вечора кілька неспокійних голів разом з тими, котрим там добре ведеться, як-от кліусовники та ті, котрі мають власні кораблі або човни, пішли до поспільства і, бігаючи від куреня до куреня, переконували їх, що дорога с далекою і небезпечною й просили, щоб добре

подумали над тим, що чинять, щоб самі себе не ошукали потім. Винагорода, яку їм прислано, є мала й погана, отже неможливо (бо серед них є чимало бідних товаришів) йти в таку далеку путь і утримати себе [за такі гроші] [...] Отакими й подібними до них словами було схвильоване поспільство, а Коли наступного дня, а саме 21 червня, ранесенько прийшли знову до кола, то вже прагнули зовсім іншого, а саме: вони на таких непевних умовах не можуть вирушити у путь, бо не знають, чи гроші ті є напевно, чи їх нема, чи знов-таки, хю їм дасть ці гроші, бо в цій справі з боку Його Цісарської Мості не доручено [дати] їм жодного листа [...] Я показав їм цісарську інструкцію, скріплену печаткою. Коли знову прийшли з відповіддю до Кола, постійно стоячи на своїх пропозиціях, гетьман разом з кількома з старшини, особливо Лободою, котрий колись був їхнім гетьманом і під його керівництвом вони знищили Білгород, просив їх і закликав, щоб добре зважили те, що чинять, і не відкидали офірованої їм цісарської ласки й зичливості, яку вони повинні вважати за велике щастя, бо стануть великим посміховиськом у багатьох, коли в такому главному намірі проти одвічного ворога християнського імені не наймуться на службу і не захочуть вирушити [у похід] на ласкаве жадання такої високої величності. Однак вони й надалі дотримувалися свого погляду. Тоді гетьман розгнівався, у Колі зрезигнував од влади і зрікся гетьманства, кажучи, що не хоче й не може буги їхнім гетьманом, бо вони так мало дбають про честь, славу і добре ім'я. Тоді Коло розійшлося.

По обіді осавули знову закликали товариство до Кола, подекуди й зганяли їх туди киями. Тоді насамперед попрохали Микошинського, щоб він знову прийняв гетьманство, що той і вчинив. Після того всього початі дискутувати над багатьма дивними справами [...]

23. Вранці знову скликали Коло і прислали до нас, до нашого приміщення, кількох представників, повідомляючи нас, що ми не маємо цього так розуміти, як нібито вони не хотіли піти на службу його Цісарської Мості, але що ми, напевно, самі знаємо, що козаки погано забезпечені кінсьми; якби цієї єдиної нестачі не було, добре знали б, що чинити. На це я відповів їм, що хотів би написати деякі умови, які міг би обговорити з ними і надіслати до Кола. У відповідь на це вони знову пішли до товариства і повторили їм мою думку, після чого розійшлися. Тим часом я наказав написати свої кондиції, що вони також вчинили, і викласти в письмовій формі, в який спосіб цього разу вони бажають служити Його Цісарській Мості. Коли по обіді знову прийшли до Кола, то не хотіли чекати, доки я дам їм свої умови, але одразу кількох із свого середовища прислали до мене і вручили мені свої умови в письмовій формі [...]

У відповідь я повернувся з Кола до своєї хати і просидів там цілий день. Оскільки я знав, що їх не можна прихилити до чогось іншого, то переказав їм наступного дня, 24 червня, відповідь на подані мені ними кондиції [...]

24. У відкритому Колі, в центрі якого стояли і маяли прапори його

Цісарської Мості, я вручив їм 8000 дукатів золотом. Вони одразу розстелили на землі кілька татарських кобеняків, або плащів, які мають звичай носити, послали на них гроші і наказали їх перелічити кільком зверхникам. Після всього того я пішов до своєї хати, а вони залишилися ще на якийсь час.

Протягом наступних днів збиралися старанно в Колі і врешті вирішили дещо інше, а саме: Хлопицького пошлють не до Його Цісарської Мості, а до Великого Князя Московського; на його місце обрали й делегували Саська Федоровича та Микифора, котрі мають разом зі мною вирушити до Його Цісарської Мості, щоб укласти з ним угоду про службу і утримання. Тим часом однак у них має залишитися пан Якоб Генкель, щоб потім він міг доповісти Його Цісарській Мості про те, що вони в цей період у службі Його Цісарської Мості вчинили. Похід на татар на Прекоп, чи як вони то порусинськи звуть – Перекоп, також відклали до іншої okazji.

ТЕМА 10. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI – початку XVII ст.

Універсал короля Сігізмунда III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання під проводом Северина Наливайка (1594 р., листопада 1)

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 170 – 171.*

[...] Вельможні шляхетні нам милі! Вже не раз перед тим, як маємо відомість, піддані свавільні з міста Брацлава, вийт з міщанами, проти шляхетного Єжи Струся з Коморова, брацлавського і вінницького старости нашого, великі бунти й *seditiae* чинити звикли, за що предком нашим королем Стефаном, а потім комісарами й декретами нашими на горло каралися. А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства – мешканців того воєводства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домівки шляхетські наїжджають, плюндрують, маєтності їх пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, з послушності нашої виламуючись.

Чому ми не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалось, прихиляючися до прохання мешканців про відновлення і компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої, ласкаво і вірно вам радимо: про чие сумління, розум і вправність добре знаєте, щоб їм перед собою стати і того Наливайка та інших свавільників ставити казали і з будь-ким з них пильною інквізицією про керівників та, якщо яке-небудь полегшення й допомогу від когось мали, з ними як слід учинили. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їх «заслуг» карали й карати казали, зважаючи на відсутність інших вищеназваних, котрі прибути не змогли. [...]

Уривок з щоденника польського шляхтича Ф.Обуховича про зруйнування козаками від керівництвом гетьмана Івана Сулими фортеці Кодак (1635 р.)

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 196.*

В 1635 році непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно і таємно прокравшись з 800 козаками з моря до Дніпра, наспілився напасти на

фортецю, яку його милість король Владіслав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі і оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили і турка не дратували.

Сулима, напавши вночі на цю фортецю і перебивши сторону, зарубав шаблею капітана і багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої і нову фортецю в кількох місцях зруйнував.

Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми і відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався в 1636 р. [...] Там же йому і ще кільком таким же негідникам відрубали голови і посадили їх усіх четвертями на кіл [четвертували]. [...]

Ординація 1638 р.

*Історія України : Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин.
Київ : Наукова думка, 2013. С. 198 – 200.*

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірогіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуждалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, – людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита [...]

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть

обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, при чому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом кодацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ [...]

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

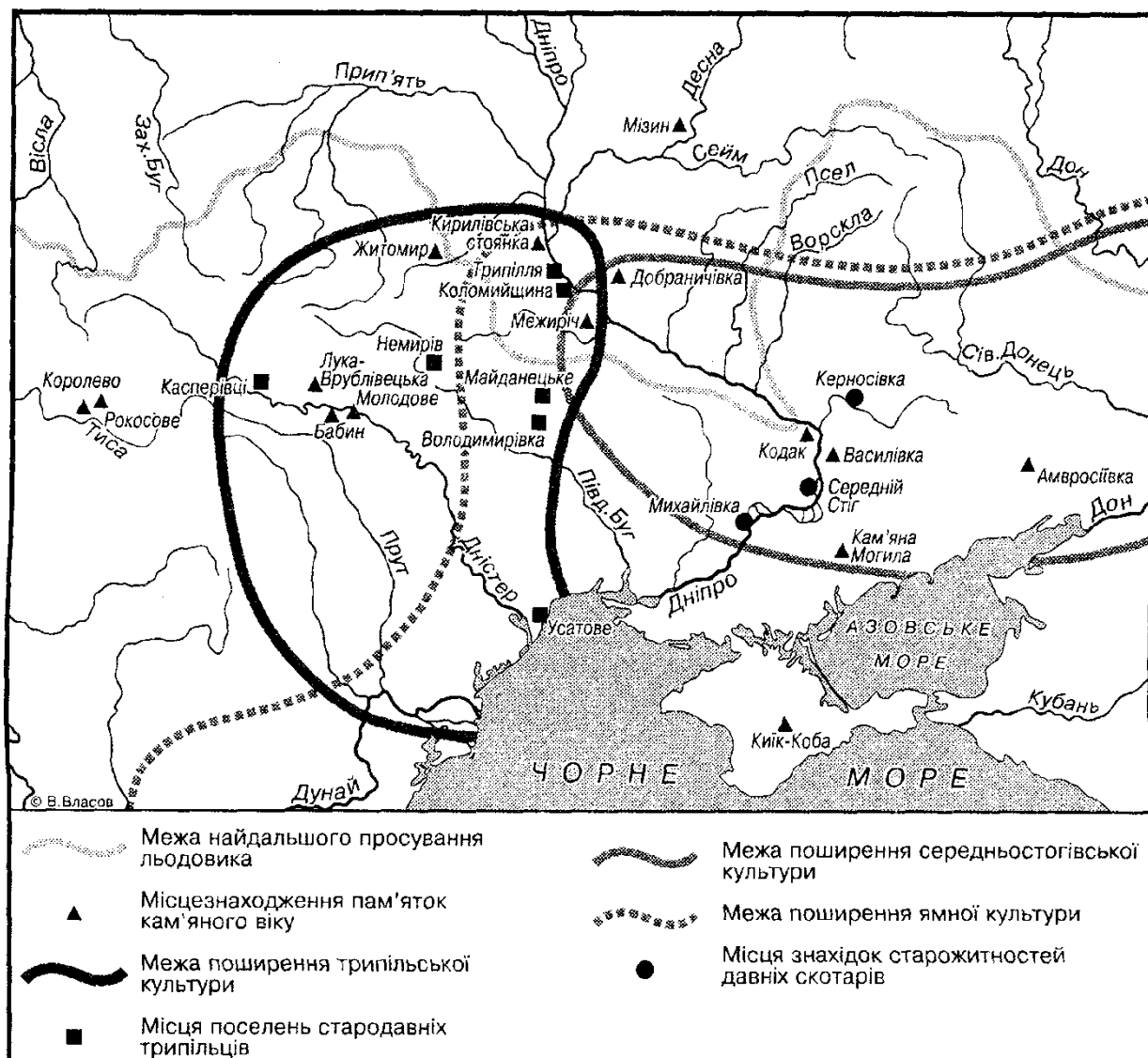
Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирини, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на сама Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

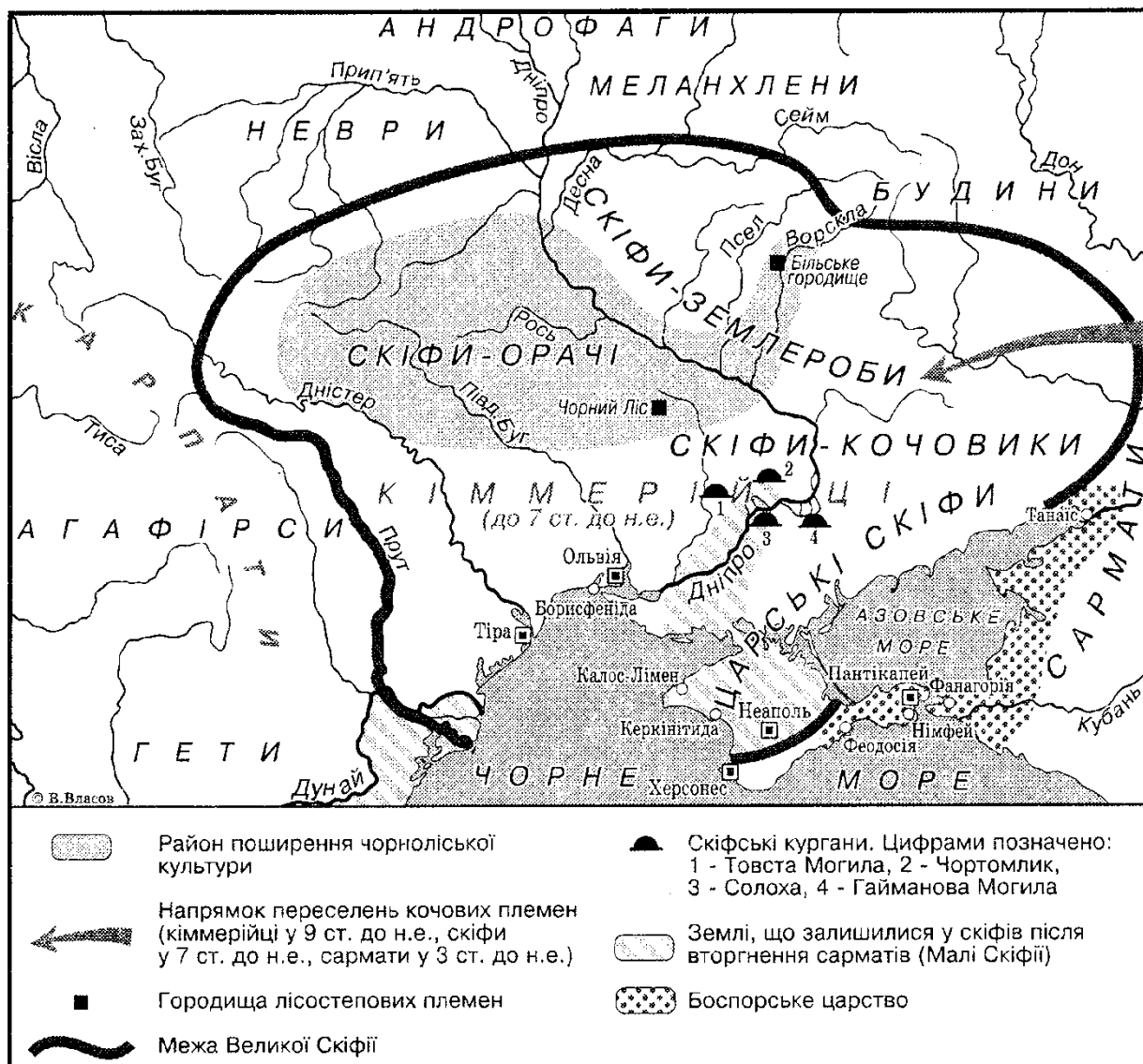
Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

ІСТОРИЧНІ КАРТИ

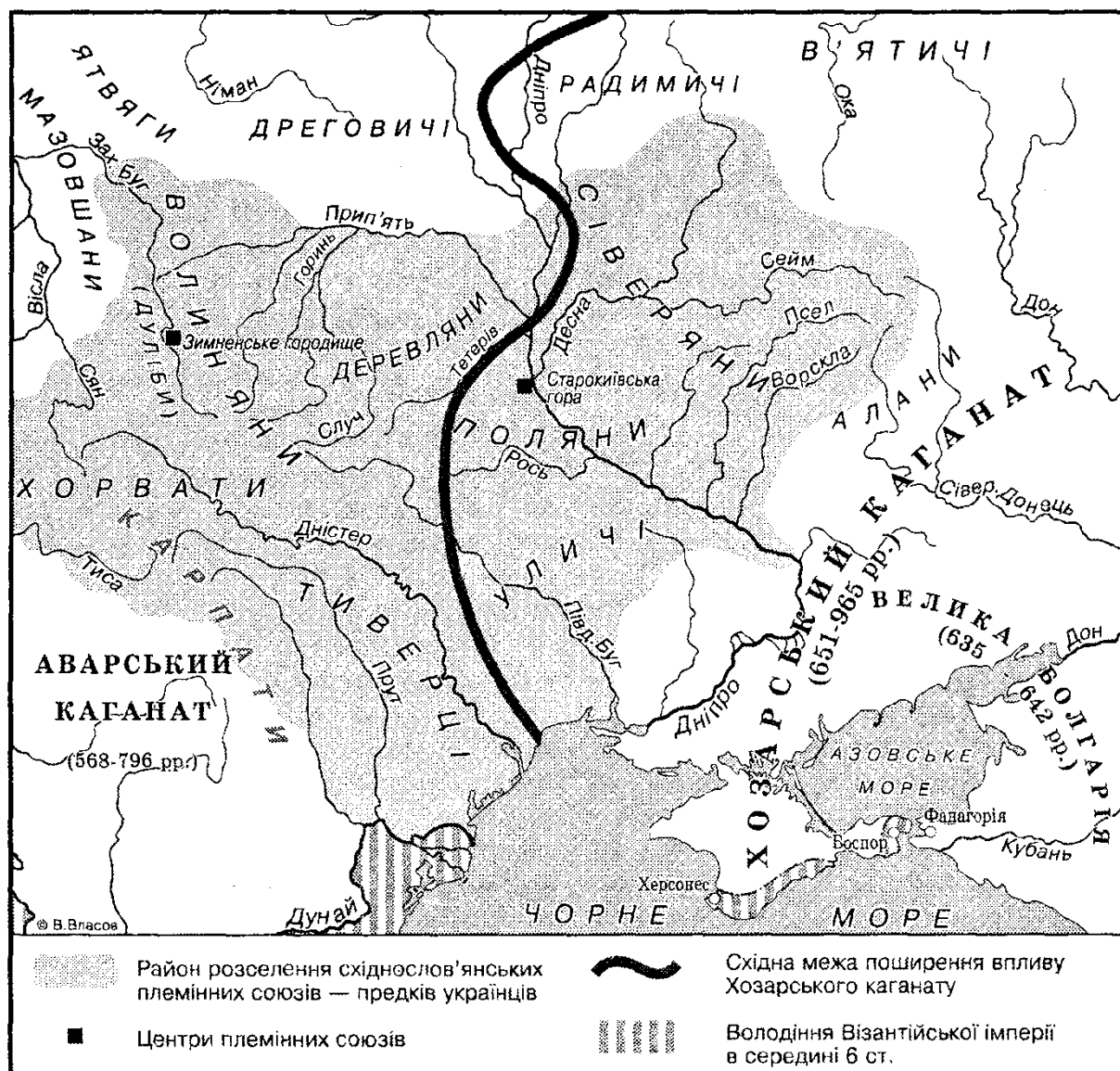
Українські землі в найдавніші часи

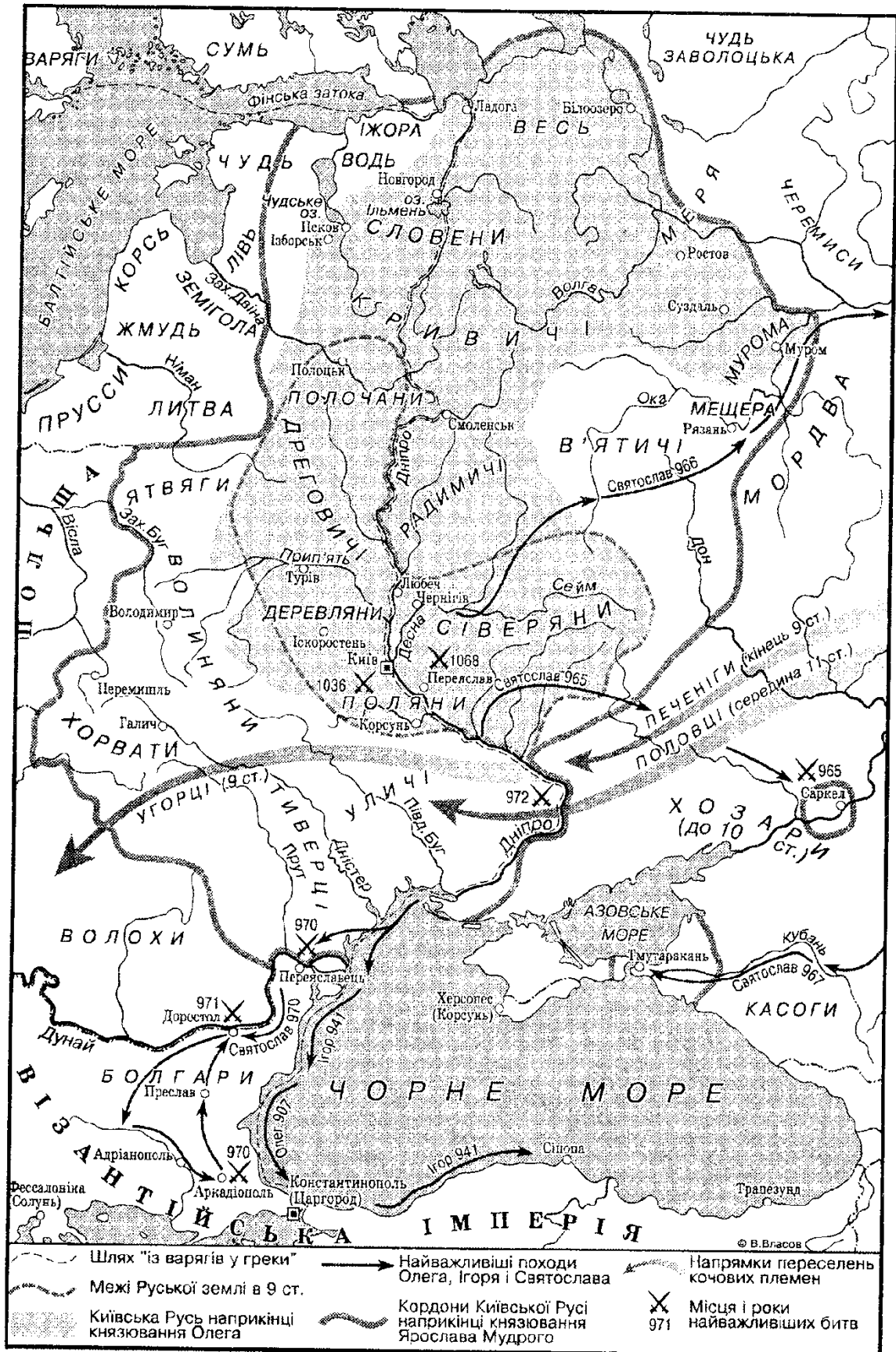
Розселення кочовиків. Грецькі поліси

Розселення східних слов'ян

Київська держава у IX – XI ст.

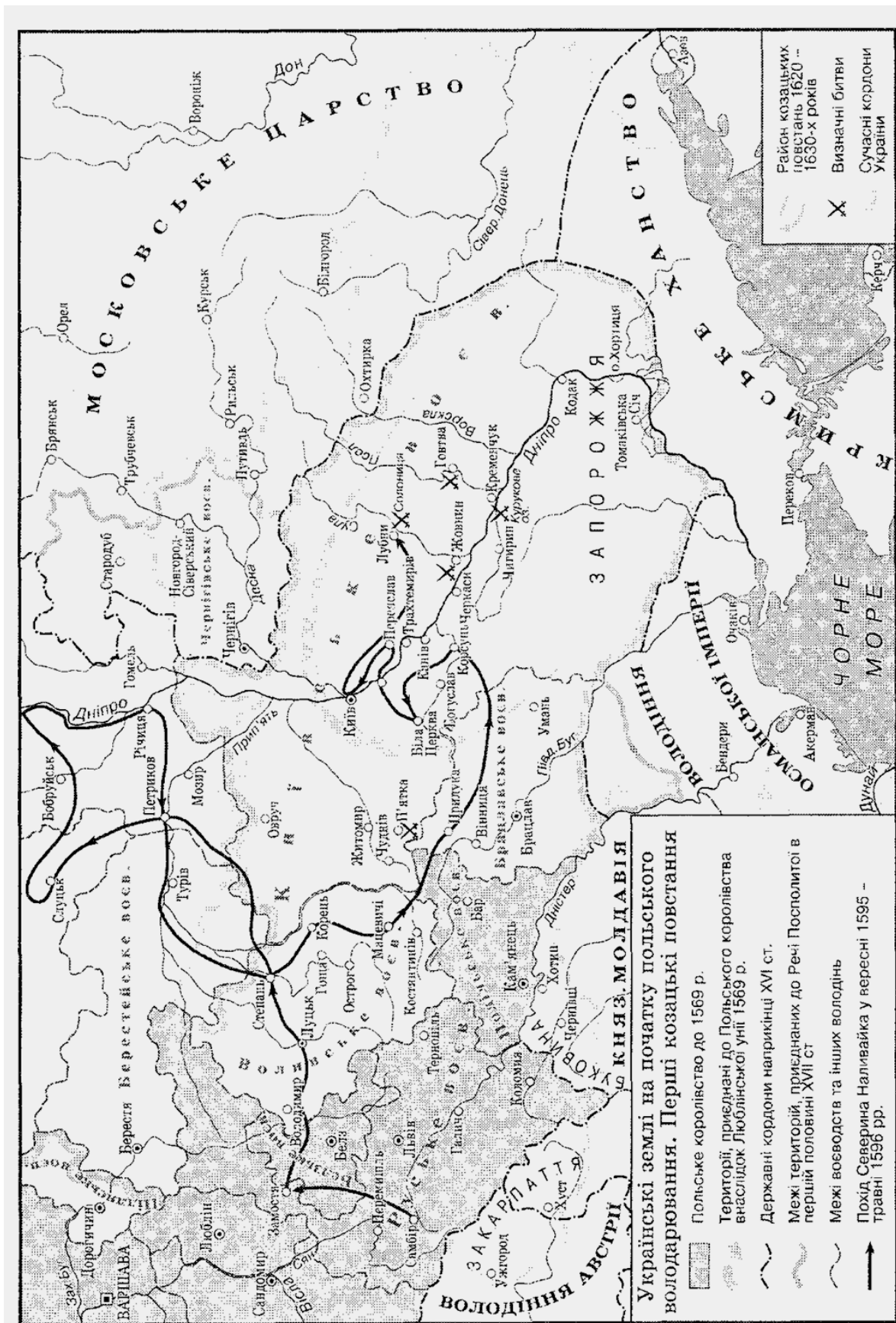
Вторгнення монгольських орд на українські землі

Вторгнення монгольських орд на українські землі

Українські землі в XV ст.

Українські землі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Базова

1. Алексєєв Ю. М. Історія України : навч. посіб. для вузів / Ю. М. Алексєєв. – К., 2004. – 256 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : підручник / О. Д. Бойко. – 8-е вид., доп. – К. : Академвидав, 2021. – 640 с.
3. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2013. – 506 с.
4. Горєлов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К., 2005. – 632 с.
5. Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк. – К., 2012. – 542 с.
6. Збірник козацьких літописів : Густинський, Самійла Величка, Грабянки. / упоряд. та пер. : В. Крекотень та ін. – К.: Дніпро, 2006. – 967 с.
7. Історія України. Джерельний літопис / за ред. : В. І. Червінського, М. І. Обушного. – 2-е вид., випр. та доп. – К. : КВІЦ, 2012. – 831 с.
8. Король В. Ю. Історія України : навч. посіб. / В. Ю. Король. – 2-е вид., доп. – К., 2008. – 496 с.
9. Литвин В. Історія України / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2013. – 991 с.
10. Михальчук П. А. Історія України. Курс лекцій : навч. посіб. / П. А. Михальчук. – 2-е вид., доп. і перероб. – Т. : Астон, 2003. – 272 с.
11. Михальчук П. А. Термінологічний і хронологічний довідник з історії України / П. А. Михальчук. - Вид. 3-є, доп. і перероб. – Т. : Підручники і посібники, 2007. – 191 с. – (Довідники з історії України).
12. Олійник М. Історія України : навч. посіб. / М. Олійник, І. Ткачук. – 3-є вид., випр. та доп. - Львів : Новий Світ – 2000, 2024. – 274 с.
13. Стефанюк Г. В. Джерела з історії України : опорні конспекти лекцій, глосарій і самостійна робота : навч.-метод. посіб. / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2019. – 152 с. – Режим доступу : <https://surl.lu/nubyp1>
14. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. – 2-е вид., доп. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020. – 536 с. – Режим доступу : <https://surl.li/xhnlme>
15. Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / О. М. Уривалкін. – К. : Кондор, 2005. – 284 с.
16. Федака С. Д. Історія України з найдавніших часів до 1648 року : навч. посіб. / С. Д. Федака. – К. : Знання, 2014. – 782 с.
17. Хрестоматія з історії України / упоряд. О. М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.
18. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 2001. – 532 с.
19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 582 с.

Допоміжна література

1. Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 65–83.
2. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко. – К., 2016. – 248 с.
3. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
4. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 199 – 208.
5. Гурбик А. О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 49 – 61.
6. Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 3 – 17.
7. Гурбик А. Християнська звичаєва культура запорозького козацтва / А. Гурбик // Чорноморська минувшина. – 2013. – № 8. – С. 11 – 31.
8. Енциклопедія Трипільської цивілізації / авт. кол. : Н. Б. Бурдо (відп. секр.), М. Ю. Відейко (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 1, кн. 1. – 703 с.
9. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях / М. В. Єльніков. – К. : Наш час, 2008. – 176 с.
10. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 2. – К. : Вид. дім «Києво- Могилянська академія», 2007. – 723 с.
11. Історія українського селянства : нариси : в 2-х т. Т. 1. / НАН України, Інститут історії України / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2006. – 631 с.
12. Котляр М. Ф. Феномен удільної роздробленості Русі (повернення до проблеми) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 24 – 37.
13. Кульчицький С. В. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії України НАНУ / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 161 – 173.
14. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с.
15. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
16. Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України / авт. кол. : О. Бачинська, А. Бовгиря, Л. Войтович та ін.; відп. ред. В. Смолій. – К. : Академперіодика, 2024. – 815 с. – (Україна. Нариси історії). – Режим доступу : <https://surl.lu/lxuepr>
17. Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України / авт. кол. : В. Балущок, О. Галенко,

- Д. Гаскевич та ін.; відп. ред. В. Смолій – К. : Академперіодика, 2023. – 658 с. – (Україна. Нариси історії). – Режим доступу : <https://surl.lu/hcioxx>
18. Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. – 300 с.

Інші інформаційні ресурси

1. Державна архівна служба України : офіційний веб-портал органу виконавчої влади (Розміщено вебпублікації архівних матеріалів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/>
2. Ізборник. Історія України IX – XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. Електронна бібліотека давньої української літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
3. Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.org.ua/uk>
4. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/>
5. Історичний факультет Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://history.karazin.ua/>
6. Козацтво XV – XXI ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cossackdom.com/indexu.html>
7. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>
8. Українська історична електронна бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://resource.history.org.ua/e-library>